

EMPIRISCHE STUDIE
VAN DE VERANDERENDE
MAATSCHAPPELIJKE ROLLEN,
NORMEN EN WAARDEN

I. GADOUREK

ISBN 0 4448 5517 3

UITGESPROKEN IN VERKORTE VORM IN DE VERGADERING VAN
10 MAART 1980

In de herfst 1974 hebben wij in Groningen een jonge vrouw geïnterviewd, ongehuwd, medisch-analyste, van gereformeerde huize. Op zichzelf geen bijzonder geval; er zijn duizenden jonge vrouwen die voorkeur geven aan het werken, er zijn vele gereformeerden die voorkeur geven aan medische, dienende beroepen. In de loop van een ontspannen gesprek hoorden we dat de ondervraagde geregeld kerkte, zoals in haar kringen gebruikelijk, twee keer per zondag. Voorts leefde zij samen met een studerende jonge man, die deels afhankelijk was van haar inkomen. Ook ten aanzien van elk van deze kenmerken is er nauwelijks iets bijzonders aan de hand. Verbazingwekkend was de combinatie ervan: een actief vrouwelijk lid van de Gereformeerde kerk, sans gêne aan de jonge interviewer mededelend sexuele gemeenschap buiten echtverband. Waar wij ons heden ten dage verbazen over de ietwat bizarre menging van levensvormen, zouden de ouderen onder ons wellicht nog meer verbazing tonen over de mogelijkheid van het verschijnsel. In de vijftiger jaren was ik in een kerk van Scheveningen getuige van de kerkban uitgesproken ten opzichte van een broeder, die, hoewel gehuwd, een verhouding had met een andere vrouw; hem werd de toegang tot de kerkdiensten ontzegd tot de dag dat hij zijn verhouding verbrak en orde op zaken had gesteld.

Wij zouden heden denken dat strikte normen toentertijd aan gelovigen door de geestelijkheid en dominees werden opgelegd. Dat dit een vereenvoudiging van de situatie is getuige mijn interview met een eveneens gereformeerde dominee in een tulpen verbouwende gemeente in het Westen des lands; hij beklaagde zich over het feit dat „twee zusters hem op een dag niet meer groetten;” bij navraag kreeg hij eerst een ontwijkend antwoord te horen („de dominee is ook niet zoals hij zich voordoet”), na huisbezoek kwam het motief van de gezusters naar voren: zij hadden hem zien fietsen op een zondag. „Pas toen ik de „zieke broer” die ik op de fiets ging opzoeken met naam en toenaam noemde, werd ik door mijn eigen gemeente opnieuw geaccepteerd,” was het commentaar van de dominee (zie Gadourek, 1956). Er is een groot verschil tussen de sfeer in de gereformeerde kringen in de jaren vijftig en de geestesinstelling van de jonge vrouw die ons in 1974 in Groningen te woord stond. Dergelijke verschuivingen in waardenpatronen doen zich voor ook bij andere delen van onze bevolking. Thurlings (Deventer, 1978) analyseerde onlangs de veranderde positie van de godsdienst in de Rooms Katholieke kringen. Dat de mensen buiten kerkelijk verband eveneens snelle en soms ingrijpende veranderingen ondergaan, behoeft geen twijfel, zoals een waarnemer van de politieke ontwikkelingen in Nederland in de jaren zestig en zeventig kan getuigen (zie bijv. C. Middendorp, 1976, 1979).

De alomvattende maatschappelijke verandering heeft ons allen in zijn

greep, al kunnen we zonder een wetenschappelijk onderzoek slechts er over gissen, in hoeverre het oude dictum „tempora mutantur nos et mutamur in illis” op ons zelf, de intellectuelen, van toepassing is, die ervoor staan trouw te blijven aan zichzelf, aan de ideële waarden die we soms decennia geleden ons hebben eigen gemaakt en als leidraad bij de handelingen hebben gekozen. Zonder echter „elitistisch” te werk te willen gaan, stelden we de vraag algemener en tevens objectiever: Hoe veranderden de rollen, normen en waarden van de doorsnee nederlandse bevolking in de loop van de laatste twee decennia? Welke factoren zijn op eventuele verandering of juist stabiliteit van invloed geweest? Zijn er bepaalde processen of wetmatigheden die uit de recente veranderingen vallen af te leiden en die wellicht kunnen worden geprojecteerd voor de toekomst?

Alvorens op deze, nogal ambitieus gestelde, vragen nader in te gaan, is het goed om de gebezigde termen nader te omschrijven. Zoals nadrukkelijk vermeld houden we ons met de studie van *maatschappelijke* rollen, normen en waarden bezig. Is de nadruk misplaatst, zijn er rollen, waarden en normen die niet van sociale aard zijn? Wij menen deze vraag positief te kunnen en moeten beantwoorden. Er zijn mensentypen, individueel zeer van elkaar verschillend; A. is een zwijgzame betweter, die met een sardonische glimlach een lezing aanhoort, en zelfs als hem revolutionaire ontdekkingen worden medegedeeld, reageert met schouderophalen: niet veel nieuws, niet veel belangwekkends dat we reeds niet eerder zouden hebben vermoed. B. is een geestige grappenmaker, die elke stilte in de groep verstoort door zijn (geforceerd) mopje en in elke situatie, of deze zijn gezinsomgeving of werkomgeving betreft, zijn eigen opgewekte ego doet gelden. De reeks van dergelijke psychologische rollentypen zou naar believen kunnen worden uitgesponnen. Alhoewel de maatschappelijke krachten bij het fixeren van deze (arche-)typen zelfs volgens de dieptepsychologie hebben meegespeeld,¹ zijn deze rollen geheel verschillend van hetgeen een socioloog onder de maatschappelijke rollen verstaat: het van de bekleders van de maatschappelijke posities verwachte en aan deze verwachtingen corresponderende gedrag. Onder de positiebekleders hoeven wij dan niet in de eerste plaats te denken aan de minister-president, de burgemeester, de directeur van een bank of een grote onderneming, maar ook: de nederlandse huisvrouw in de jaren vijftig, de nederlandse middenstander in de jaren zeventig, de bruid, het praktiserende lid van de Rooms-Katholieke kerk, de gastvrouw van gegoede kringen in Wassenaar, enz. enz. Terwijl „positie” een der meest abstracte termen is, duidend op een willekeurig sociaal kenmerk dat de samenleving differentieert, is de maatschappelijke rol zelf concreet,

1. Het is vooral de psycholoog C.C. Jung geweest die aan deze typen aandacht heeft besteed; zie zijn *Psychologische Typen*, 2e druk, Rascher, Zurich, 1925.

refererend aan het verwachte gedrag in een bepaalde, aan tijd en ruimte gebonden, samenleving. We nemen aan dat de rol van de vader in Duitsland anders zal zijn dan die in Engeland, zoals ook de rol van een vakbondbestuurder er anders is (daar we op het Europese vasteland het instituut van een „shop-steward” geheel niet kennen). Men hoeft dan ook geen historicus te zijn om te beseffen dat de rol van bijvoorbeeld de Rooms-Katholiek in de achttiende eeuw anders was dan die in de negentiende eeuw in Nederland; in de jaren vijftig zelfs anders dan aan het eind der jaren zestig.

Een ander uitgangspunt van onze studie, het begrip van maatschappelijke norm is met dat van de rol ten nauwste verbonden. Het besef dat maatschappelijke verschijnselen in het algemeen en de maatschappelijke rollen in het bijzonder een normatieve grondslag hebben kan als een duurzame erfenis van de Franse sociologische school (zoals gesticht door E. Durkheim) worden beschouwd. Een scooter of bromfiets berijdende hoogleraar maakte zo'n vijftien jaar geleden weinig kans om tot rector magnificus gekozen te worden, althans in Groningen. Een moeder van twee à drie kleine kinderen kon tot voor kort haar rol niet combineren met de rol van kost-winner; er zijn talrijke dingen die men *doet* en nog talrijkere die men *niet doet* in bepaalde posities.

Hoewel waarschijnlijk alle maatschappelijke rollen een normatief element bevatten, mist in omgekeerde richting de uitspraak zijn universaliteit: niet alle normen zijn rol-gebonden. „Gij zult niet stelen” of enkele andere normen die de decalooq bevat zijn (in hun intenties) voor elke mens bindend, afgezien van zijn rang of stand of taken die de maatschappij hem oplegt. Er zijn echter alweer ook individuele normen, soms, zoals bij Kant, gebaseerd op diepgaande analyse van eigen ethische principes. Deze laatste sluiten we van onze studie uit, ons doelbewust tot de collectief gedeelde normatieve opvattingen beperkend.

Het verschil tussen het subjectieve, individuele en het objectieve, collectieve aspect dat wij als sociologen trachten vast te leggen en te analyseren treedt nog sterker bij het begrip „waarde” naar voren.

Als regel vormt het gemeenschappelijke element van het waardebegrip de door meerderen gedeelde behoefte die met betrekking tot het object waaraan waarde wordt toegekend bevredigd wordt: het huis heeft waarde daar het ons voor barre weersomstandigheden beschut; muziek heeft waarde daar deze onze behoefte aan expressie of emotionele resonantie bevredigt; godsdienst bevrijdt ons van onzekerheid omtrent de kernvragen van ons bestaan en bevredigt onze spirituele behoeften. Anderen (van oorsprong schrijvers van behavioristische huize) zien het gemeenschappelijke element in het gedeelde doel, een doel dat door meerdere mensen wordt nagestreefd: nationale identiteit, eigen leefwijze die tegen indringers en overvallers beschermd dient te worden, een bepaalde geestesgesteldheid die een godsdienst verschaft, enz. enz. Tenslotte zien

velen het afwegingselement in het maatschappelijke waardebegrip: waarde duidt een voorkeur aan, de preferentie. Niet door elke beoefenaar van maatschappijwetenschappen worden de onderscheiden elementen uit elkaar gehouden: in de hiërarchie van voorkeuren en preferenties reserveren sommigen „waarde” voor de omschrijving van het doel, terwijl de middelen die tot het doel leiden buiten het eigenlijk waardenbereik worden gehouden. Duidelijk wordt hier de waarde van het waardenbegrip beklemtoont; zij is wezenlijker van aard, „dieper”, „essentiëler” dan allerlei andere categorieën: houdingen, opvatting en stereotypieën.²

Waar de categorie van waarde op de wisselwerking berust tussen het waarderende subject en bepaalde eigenschappen van het object, treedt het probleem van subjectiviteit vs. objectiviteit, en hiermee ook van relativiteit vs. verabsolutering naar voren. Daar we in ons onderzoek waarden benaderen als zijnde, als simpel gegeven in een bepaalde populatie, gaan wij bewust aan deze problematiek voorbij. Terwijl een filosoof zich in deze problematiek verdiept, draagt de socioloog in mijn (empirische) opvatting slechts bouwstenen voor zijn werk aan door er op te wijzen welke waarden met welke intensiteit door een bevolking worden gekoesterd; welke prioriteit hebben of dominantie boven anderen; in welke richting, en onder de invloed van welke maatschappelijke of culturele factoren, verschuivingen in maatschappelijke waardenpatroon of waardenhiërarchie plaats vinden.

Dit brengt mij dan tot de omschrijving van en het laatste probleemgebied met betrekking tot de gehanteerde begrippen: is een empirische studie van rollen, normen en waarden mogelijk, en zo ja, hoe moeten wij ons deze voorstellen? Voor vele sociologen, vooral voor sociologen zonder een filosofische eruditie is dit een retorische vraag. Indien we echter de strikte betekenis beseffen, die enkele wetenschapsfilosofen aan het woord „science” geven, dan zullen we de rechtvaardiging van deze vraag beamen en geduld opbrengen om erop in te gaan.

Een empirische wetenschap, zoals die ons in natuurkunde of biologie wordt gepresenteerd, bestudeert verschijnselen die waarneembaar zijn, hetgeen reeds impliceert dat deze aan tijd en ruimte gebonden zijn. Elke van deze drie voorwaarden vormt een probleem bij het bestuderen van maatschappelijke verschijnselen: hoe neem ik, bijvoorbeeld, sociaal prestige van een beroepsgroep waar? Hoe de „afstand” die de Nederlandse Rooms-Katholieken op een bepaald tijdstip scheidt van de Nederlands Hervormden vergeleken met bijv. de Gereformeerden? Het behoeft geen

2. Voor een uitvoeriger uiteenzetting van de gedragswetenschappelijke benadering van „waarden,” raadplege men de dissertatie van P. Brandsma, *Het waardenpatroon van de nederlandse bevolking*, Groningen, 1977. Brandsma is een der eersten geweest die de waarden in Nederland trachtte te meten (door de methode van de Amerikaan Milton Rokeach toe te passen).

lang betoog dat het hanteren door sociologen van begrippen als „afstand”, „mobiliteit”, metaforen zijn, indien niet gekoppeld aan een ander ruimtebegrip dan ons door fysische wetenschap(pen) gepresenteerd.³ Het is eveneens duidelijk dat waarneming van deze latente concepten niet direct kan geschieden, maar veelvuldig via een omweg, met behulp van speciaal voor het doel geconstrueerde instrumenten. Dit hoeft geen hinderpaal te zijn, want per slot heeft niemand het magnetisme of de radiogolven zelf waargenomen; dankzij allerlei verrichtingen („operations” in het Engels) kunnen latente concepten toonbaar en meetbaar worden gemaakt; het operationisme zegeviert in de exact gerichte gedragswetenschappen. Hierdoor wordt de beperking opgeheven die het strikte behaviorisme aan de beoefenaars van het vak had opgelegd: niet slechts de gedragingen waarneembaar in de fysische ruimte, hetzij van organen of van organismen (men denke aan de talrijke studies van muizen in de kunstmatige doolhofsituaties) maar ook reacties langs de betekenis-dimensies van tekens worden bij de studie opgenomen. Het z.g. „verbaal-behaviorisme” kan dan dezelfde rigoureuze methoden volgen als experimentele gedragsstudies,⁴ echter de grenzen van de werkzaamheden worden haast oneindig verlegd. Verbale stimuli van uiteenlopende aard worden aan potentiële respondenten toegediend, hun reacties hierop worden nauwgezet geregistreerd. Dan kunnen als regel de methodologische normen van het stimulus-responsie onderzoek worden betracht, al gaat het om geschakeerde gebieden die de taal voor ons open stelt. In de taal ligt, vanzelfsprekend, tevens de belangrijkste beperking van studie van houdingen, normen en waarden besloten: uitgaande van de verschillende reactie op gelijke taal-tekens, pleegt men op het verschil in houding, norm of waarde te concluderen. In gezelschap van de taalkundigen hoeft er nauwelijks op gewezen te worden dat de betekenis van tekens nogal varieert, strikt genomen zelfs van gebruiker tot gebruiker. Slechts voor zover tekens met zo mogelijke gelijke betekenis worden gebruikt, is er enige generalisatie mogelijk en haalbaar bij metingen die zich van verbale stimuli bedienen.

Voor de rest heeft de methodologie van gedragswetenschappen juist in de laatste twee drie decennia grote vorderingen gemaakt in het aanwenden van verbale stimuli tot het empirisch bestuderen van zaken tot onlangs onmeetbaar geacht: het meten en analyseren van waarden, normen en gedragsverwachtingen van mensen die allerlei maatschappelijke posities

3. Zie bijv. P.A. Sorokin, *Sociocultural Causality, Space, Time*, Durham, N.C., 1943. Sociologen van zo verschillend kentheoretisch referentie-kader als Leopold von Wiese en George Lundberg worstelen beiden met de ruimte-categorie in de sociologie.
4. Dankzij de invloed van A.D. de Groot volgen zowel de psychologen als de sociologen in Nederland als regel de z.g. „empirische cyclus” in hun speurwerk (voor de omschrijving hiervan zie A.D. de Groot, *Methodologie*, Mouton & Co., Den Haag, 1961).

bekleden. Slechts twee nieuwere ontwikkelingen wil ik noemen, die mijns inziens doorslaggevend zijn:

1. vorderingen op het gebied van analyse van kwalitatieve variabelen modellen, en
2. vorderingen op het gebied van schaalconstructie en het kwantificeren van sociaal-wetenschappelijke variabelen in het algemeen.

Ad 1. Het is sinds het pionierswerk van Henri Theil, Leo A. Goodman, Yvonne Bishop en anderen ook voor sociologen werkenden met enkelvoudige vragenlijst-items (antwoorden op een vraag die bijv. in drie sub-categorieën valt) en hun gebruikelijke kwalitatieve variabelen (zoals kerkgenootschap, voorkeur voor een der politieke partijen, enz.) mogelijk analyse-modellen toe te passen die een mathematisch verantwoord substituuut vormen voor allerlei modificaties van variantie-analyse of van multiple-regressie.⁵ Meer nog, de z.g. log-lineaire modellen maken het mogelijk om statistische interacties van hogere orde bij de analyse te betrekken en hun intensiteit te schatten. Voorts kan ook een vraag op twee of meerdere tijdstippen herhaaldelijk aan verschillende steekproeven worden voorgelegd („gerepliceerd”) waardoor een analyse van verschuivingen in waarden of normen (vanzelfsprekend slechts voorzover gemeten door de desbetreffende vraag) empirisch kan worden bestudeerd.

Ad 2. Vertrouwt men deze werkwijze niet, die als regel slechts van één meeting per waarde of attitude uitgaat, dan kan men zijn toevlucht nemen tot een der talrijke, inmiddels ontwikkelde en geperfectioneerde meetmodellen, die ons in staat stellen uit een reeks kwalitatieve gegevens (questionnaire-items) een meetschaal te maken, die weliswaar niet als perfect kwantitatief te beschouwen is, maar zowel qua homogeniteit, als nauwkeurigheid en betrouwbaarheid heel goed bruikbaar voor verdergaande kwantitatieve analyse. Dankzij o.a. de nederlandse hoogleraren Mokken en Roskam, beschikken we thans over de algoritmen en computer-programma's met behulp waarvan hetzij één-dimensionele grootheden (geperfectioneerde Guttman-schalen) samengesteld kunnen worden, hetzij de onderscheiden waardengebieden in een meer-dimensionele ruimte als het ware gekarteerd en afgebeeld worden. Tenslotte zijn er sinds kort mogelijkheden om zowel het meetmodel als de analyse in één blok aan elkaar te koppelen: ik doel op Jøreskog-Sørbom's werk zoals dit in hun model voor de covariantie analyse (LISREL: Linear Structural Relations analysis) is vervat. Uit manifeste data (bijv. Likertiaanse items van een attitude-vragenlijst) destilleert het computer-

5. Voor een nadere uiteenzetting van deze werkwijze raadplege men de in de literatuurlijst vermelde werken van Theil, Goodman en Bishop c.s. In Bijlagen 3 en 4 geven we twee voorbeelden van log-lineaire modellenbouw.

programma de corresponderende waarden van de latente variabelen (attitude, norm, waarde) en bepaalt de coëfficiënten van wederzijdse afhankelijkheid alsmede de maten van afhankelijkheid van de achtergrondvariabelen (leeftijd, inkomen, grootte van woongemeente, enz.). De gehele analyse kan voor de sub-categorieën van de kwalitatieve variabelen (mannen en vrouwen, kerkelijken en onkerkelijken, liberalen, socialisten, leden van de confessionele partijen, enz.) herhaald worden teneinde ook deze bij de analyse te betrekken. Ook kan men de tijd als een discrete variabele beschouwen en de analyse herhalen voor de op twee (of meer) tijdstippen verzamelde data. Alweer een zeer geschikte mogelijkheid om de veranderende normen en waarden te meten, hun verschuivingen vast te gaan leggen en in verband te brengen met allerlei mogelijke beïnvloedende structurele factoren.⁶

Al waren we ons bij het uitgangspunt van ons eigen onderzoek niet bewust van al deze mogelijkheden, toch speelde de gedachte in de analyse niet slechts op één tijdstip verzamelde maar op twee of meer tijdstippen betrekking hebbende data (de z.g. diachronische data) te gebruiken, een doorslaggevende rol bij het plannen van ons eigen onderzoek naar de sociaal culturele veranderingsprocessen in Nederland midden in de jaren zeventig.

Dankzij een jaar doorgebracht op het NIAS, een der pleegkinderen van deze Akademie, kon een landelijke enquête worden voorbereid die met de steun van Z.W.O. in 1975 is afgenomen en dan in 1977 voor zover mogelijk bij dezelfde personen herhaald (de z.g. panel-study). Niet minder dan cca 1950 personen woonachtig in 91 over het gehele land verspreide gemeenten werden in 1975 benaderd; 1358 reageerden adequaat op de meer dan 160 vragen-stimuli bevattende interviews. In de tweede ronde bereikten we met succes 1076 personen uit deze 1358 en voegden er nieuwe cohortes van zestien- en zeventienjarigen bij, zodat we over 1133 ingevulde vragenlijsten beschikten. Daar we cca 450 basiskenmerken betreffende elke respondent ter beschikking hadden, kregen wij met enorme data-matrices te maken, van de orde van 900×1358 ; zonder de zeer snelle computer waarover de Rijksuniversiteit te Groningen beschikt, was vanzelfsprekend ons onderzoek niet mogelijk geweest.

6. Zie alweer de literatuurlijst. In Nederland heeft vooral Saris zich met de formele aspecten van het LISREL-model bezig gehouden (Saris, 1979). Vooruitlopend op de nadere toelichting in de tekst verwijzen we reeds op deze plaats naar de Bijlagen 1 en 5 waarin de schaalconstructie wordt geïllustreerd. Bijlage 1 geeft de resultaten van Mokkens algoritme en van de factor-analyse weer m.b.t. de uitspraken die beogen „jongeren-emanipatie” te meten. In Bijlage 5 is met behulp van de LISREL-modellenbouw de schaalbaarheid van de uitspraken nader onderzocht. H.P. Slot die zich hiermee belastte gebruikte de data op twee tijdstippen afgenomen voor de meting van betrouwbaarheid (hetgeen *niet* in de bedoeling lag daar de data voor het meten van maatschappelijke verandering zijn verzameld; zie in dit opzicht Bijlage 7).

Teneinde nog een beter inzicht te geven in de extensieve aard van de analyse willen we vermelden dat we meerdere vragen uit eerdere onderzoeken hebben gerepliceerd: onze eigen landelijke enquête in 1958 gehouden in 85 gemeenten (waarbij 1297 personen positief op onze vragen hebben gereageerd) en de in 1970 met onze medewerking door Dr. Jessen gehouden enquête die 1622 ingevulde vragenlijsten opleverde. Naast deze data waar wij voor de verzameling mede verantwoordelijk zijn geweest, stond ons het materiaal van Dr. Middendorp ter beschikking dat eveneens in 1970 werd verzameld en waaraan we eveneens vragen ontleenden ten behoeve van replicatie en het meten van trends, d.w.z. verschuivingen in een bepaalde richting in attitudes, normen en waarden.

Men zal op deze plaats terecht de kritische vraag stellen: is het nodig om zo veel materiaal bij de analyse te betrekken? En: wat doen we er mee, hoe kan de hoeveelheid verzameld materiaal geordend, overzichtelijk worden gemaakt?

Indien de sociaal-culturele veranderingsprocessen in een bepaalde samenleving tot object van studie worden genomen, is het gevaar van het subjectivisme zeer groot: onderzoeker A bestudeert politieke veranderingen, daar hij nu eenmaal politiek is geëngageerd, onderzoeker B besteedt zijn aandacht bijna uitsluitend aan de geestelijke stromingen, daar hij een godsdienstsocioloog is, enz. enz. Teneinde deze eenzijdigheid althans voor een deel te vermijden, neemt men zijn toevlucht tot de wetenschappelijke systematiek: een algemeen, genereel begrip als dat van cultuur-configuratie of cultuur-patroon, of maatschappelijke structuur kan hier van nut zijn. De traditie van cultureel antropologen binnen de sociologie volgend (men denke aan het echtpaar Lynds), meenden we van een model van cultuurpatroon uit te gaan.⁷ Zodoende zijn naast het politieke ook het godsdienstgebied bij de studie betrokken, het probleem van werk en economie naast dat der vrijetijdsbesteding, opleiding naast het gezinsleven en de verhouding der sexen, het lezen naast het televisie-kijken en radio-luisteren. Man-vrouw, jongere-oudere, kostwinner-economisch afhankelijke, gehuwde-ongehuwde, kerklid-onkerkelijke, politieke participant-politiek ongeïnteresseerde, deelnemer aan het verenigingsleven-non-participant, welgestelde-onbemiddelde, intellectueel-weinig gevormde, zie hier categorieënparen die nu en dan maatschappelijke rollen aanduiden en die alle in de studie van sociaal-culture processen zijn opgenomen.

Behalve de poging via een systematiek enige objectiviteit in de selectie van variabelen aan te brengen, komt hier ook onze onwetendheid als motief om de hoek kijken: op welke onderscheiden deelgebieden doen zich verschuivingen voor, welke structurele factoren zijn voor deze veranderingen?

7. De studies van het echtpaar Lynd (1927 en 1937) inspireerden ons tot het boek *A Dutch Community*. Voor onze interpretatie van het begrip „cultuur-patroon” zij hier verwezen naar dit vroege werk (Gadourek, 1956).

gen mede verantwoordelijk? Al zijn we in de loop der jaren veel kritischer geworden ten aanzien van Karl Mannheims visie op de „interconnectedness of all social phenomena”,⁸ beseffend dat slechts een goede theorie tot positieve research-resultaten leidt, toch is het gevaar bij bestudering van maatschappelijke processen van verandering („ongoing”, of zo men wil, „creeping social change”) groot, dat men het onderzoek verkeerd richt (men denke aan de door velen over het hoofd geziene rol van de herontwakende Islaam bij de recente veranderingen in Perzië).

Terwijl de selectie der variabelen mede door de cultureel-antropologische visie is ingegeven, is het theoretisch kader van ons denken omtrent de recente trends in normen en waarden-verschuivingen mede door de sociale psychologie beïnvloed. Zo hebben wij de sociologische rollentheorie gekoppeld aan Festingers theorie van cognitieve dissonantie, hiermee hopend uit de dissonantie-correctie veranderingen in totale levensstijl te verklaren, het proces van generaliseren van (afwijkende) normopvattingen tot andere levensgebieden.⁹ Om kort te zijn: eigenlijk vormt de bij het begin van deze lezing ten tonele gevoerde gereformeerde, kerkende vrouw die samenleeft buiten echtverband een anomalie, door het referentie-kader van deze theorie bezien. Zij zou de dissonantie op de lange duur reduceren door hetzij te trouwen, hetzij haar kerk te verlaten (of minder intensief er in te participeren). In het laatste geval verwachten we eveneens veranderde norm t.a.v. het werk, de sexualiteit in het algemeen, wellicht ook een verandering in politieke normen en waarden.

Eveneens sociaal psychologisch is de theorie die wij met enige aarzeling lanceren onder de term „differentiële cohorten-socialisatie.” Uitgaande van de vroegere psychologische bevindingen dat de meeste maatschappelijke normen en waarden door elke persoon in de cruciale leeftijd ergens tussen 14 en 21 jaar in eigen referentie-kader worden „gefixeerd”, kan men de vraag stellen naar het culturele klimaat waarin men zijn rijpings-tijd heeft doorgebracht. Met andere woorden: wij verwachten verschillende enculturatie van personen behorende tot verschillende generaties, die in verschillende culturele tijdperken zijn grootgebracht. De generatie die tijdens de wereldcrisis is gegroeid zal sociale zekerheid als een der belangrijkste maatschappelijke waarden beleven, de cohortes die in de tweede wereldoorlog rijpten zullen wellicht minder tegen de nationale defensie gekant zijn en positiever staan tegenover nationale zelfstandigheid en vrijheid, de generatie na de oorlog grootgebracht zal prestatie en hard werken wellicht als richtlijn nemen. Al deze hypothesen kunnen wellicht aan toetsend onderzoek worden onderworpen.¹⁰

8. Zie Mannheim (1940).

9. Zie Festinger (1956).

10. Voor een interessante visie op de samenleving als bestaande uit verschillende, „naast elkaar levende” generaties zie bijv. H. Frese (1969).

Naast de overwegend sociaal-psychologische overwegingen zijn er ook de meer door sociologen gehanteerde theorieën. De diffusie-theorie, de theorie omtrent de richting van innovatie-verspreiding in de samenleving is er een voorbeeld van: in geografisch opzicht zouden we verwachten dat vernieuwingen komen uit de „meer ontwikkelde” naar „minder ontwikkelde gebieden.” Wellicht kunnen we analoog stellen dat ook binnen een nationale samenleving de meer ontwikkelden en mensen met een hoger aanzien zich eerder een nieuwe levensstijl eigen zullen maken. De theorie, zoals hier te lande door de wageningse hoogleraar Van den Ban voorgestaan,¹¹ is reeds in allerlei onderdelen uitgewerkt en getoetst, al zijn de resultaten van toetsing nogal tegenstrijdig (zie Rogers & Shoemaker, 1971).

Sociologisch van aard is ook de anomie theorie: wij zouden verzwakking van de normatieve component verwachten onder de omstandigheden van maatschappelijke desintegratie. Onze belangstelling ging voornamelijk naar een economische versie van deze theorie: in hoeverre zijn de voortschrijdende inflatie en werkloosheid verbonden met symptomen van verzwakt economisch streven van de individuele kostwinner of spaarder?

Naast deze theorieën betreffende de maatschappelijke processen waren er ook denkbeelden over structurele samenhangen. Ons baserend op vroegere eigen studies van het leefpatroon in een nederlandse gemeente (Gadourek, 1956) waren we op zoek naar de basis-dimensies van de maatschappelijke ruimte zoals door onze variabelen omspannen. Ten grondslag lag de verwachting dat de veelheid van sociale kwesties en brandende problemen („social issues”) wellicht tot enkele polaire dimensies terug te brengen is: de hebbende en de niet-hebbende kringen in de samenleving, de reeds genoemde ouderen en de jongeren, opgeleiden en niet-opgeleiden, vrouwen en mannen, gehuwden en alleenstaanden, kerkelijken en onkerkelijken. De differentiatie van de nederlandse samenleving in deze grondcategorieën wordt verantwoordelijk geacht voor de grootste verschillen in normen, waarden en opvattingen der mensen. Zonder de primaire aard van structurele factoren te poneren, meenden we tevens in de normatieve componenten de basis van de structurele verschillen zelf te vinden. Om deze ietwat duister luidende uitspraak aan een voorbeeld te adstrueren: volgens onze verwachting zouden mensen verschillen in hun houding t.o.v. de emancipatie van vrouwen naar gelang zij zelf onderscheidelijk man of vrouw waren; het zou dan van deze houding, d.w.z. normatieve verwachting omtrent het gedrag van een vrouw of een man afhangen, wat er van de traditionele maatschappelijke verschillen tussen man en vrouw in onze samenleving overblijft.

De zojuist vermelde theorieën waren niet de enige bron van verwachtingen die we ten aanzien van de data koesterden. Tijd en plaats laten niet

11. Van den Ban (1963).

toe om op elke hier afzonderlijk in te gaan. Niet alle verwachtingen zijn tot dusver getoetst. De extensieve data-matrices kunnen slechts geleidelijk tot overzienbare vorm gereduceerd worden met behulp van schaalconstructie en factor-analytische bewerking; in vele gevallen werden echter juist enkelvoudige items gebruikt teneinde de versluiserende werking van tijd of structurele factoren (in onderlinge wisselwerking) aan te tonen. Vanwege tijd- en ruimtegebrek zullen we ons hier eveneens tot voorbeelden beperken, ondanks de behoefte bij de weergave van factor-analytische resultaten *alle* bij de analyse betrokken variabelen weer te geven. Omtrent de structurele analyse en schaal-constructie hoopt in maart onze medewerker H.K. Knol te promoveren; voor de rest zij verwezen naar reeds gepubliceerde resultaten en naar het voorbereide uiteindelijke rapport (Gadourek, 1977, Knol, 1980).

Als voorbeeld van data-reductie door middel van schaal-constructie doen we een greep uit onze 24 schalen op bijna honderd informatie-items gebaseerd. Teneinde te laten zien hoe de schaalconstructie latente eenheid zoekt in manifeste verscheidenheid, vermelden we de poging om de traditionele, ondoordachte vs. bewuste, doordachte rolaanvaarding (c.q. herdefiniëring) te meten. Aan beide steekproeven (die van 1975 en van 1977) zijn twee schriftelijke uitspraken voorgelegd: „Ik stem zoals ik van huis gewend ben” en „Ik hoefde nooit na te denken hoe ik me als vrouw (aan mannelijke respondenten: „als man”) moest gedragen; het wordt je gewoon van thuis meegegeven.” Zoals gebruikelijk (sinds Rensis Likert deze vorm van vraagstelling bedacht heeft) moesten de respondenten aangeven of zij het met de uitspraak telkens helemaal eens, eens, oneens, helemaal oneens waren of deze tot de categorie rekenden waarmee men het noch eens noch oneens kon zijn. Hiernaast is nog een mondelinge vraag aan iedereen gesteld: „Sommige mensen zijn timmerman, anderen advocaat, weer anderen huisvrouw of zij studeren; hebt U erover nagedacht wat U bent of wat U gaat worden?” Met betrekking tot deze vraag werd alleen geregistreerd of men veel, nogal, weinig of helemaal niet heeft nagedacht omtrent zijn wezenlijke maatschappelijke rol. Hoewel de vragen op verschillende levensgebieden gericht zijn geweest (man-vrouw rol, politieke rol, beroeps- of eigen roeping-rol), hebben we met behulp van het Mokken schaal-procédé een zekere maat van gemeenschappelijkheid ontdekt in de wijze van beantwoorden: de coëfficiënt van homogeniteit bedroeg $H = .34$ hetgeen het ons mogelijk maakt reeds over een schaal (dus: latente dimensie van bewuste vs. onbewuste rolaanvaarding) te spreken, al was de betrouwbaarheid van de schaal (reliability) niet al te hoog ($\alpha = .56$). De lage betrouwbaarheid is als regel te wijten aan het kleine aantal elementen waarop de schaal berust. De batterij van zes vragen die beoogde om de norm t.a.v. het sparen te meten (bevattende uitspraken als „ik heb liever vandaag plezier van het geld dan dat ik spaar voor morgen”) vertoonde een hogere homogeniteit

($H = .42$) en betrouwbaarheid ($\alpha = .75$, $SB = .75$). Waarom dan meteen niet veel meer bouwstenen voor onze schalen („items”) op te nemen? Wel nu, in het geval van de dimensie van het bewust vs. onbewust aanvaarden van rollen werden zeer vele uitspraken voor dit doel bedacht door het schaalprocédé verworpen. Wij stonden tevens voor een der zo talrijke dilemma's van elk enquête-onderzoek: hetzij weinig te meten maar zeer grondig, met als consequentie belangrijke afhankelijke variabelen of predictoren die onze modellen verstoren over het hoofd te zien, of ietwat meer realistische (complete) modellen te bouwen met slechter gemeten (met lagere betrouwbaarheid vastgestelde) variabelen. De invloed van versturende factoren („spurious correlations”) uit ervaring kennende, besloten we tot het laatste alternatief.

Er zijn zelfs vele (pseudo)schalen bevattende slechts twee elementen opgenomen in onze studie, afgezien van variabelen die waarden beogen te meten en die slechts op één complexe stimulus (bijv. ordenen van tien antwoordmogelijkheden) werden gebaseerd. De betrouwbaarheid van vele van deze instrumenten moet worden betwijfeld. Het is echter de vraag of dit criterium van betrouwbaarheid doorslaggevend moet worden geacht. Wij hebben ook stimuli-batterijen verkregen die betrekkelijk hoge betrouwbaarheid vertoonden maar lage homogeniteit (in termen van schaalbaarheid zoals door Mokken operationeel gemaakt): onze schaal waarmee wij de normatieve regeling van de verhouding jongeren-ouderen trachtten te meten kan hier als voorbeeld dienen. Gebaseerd op vijf uitspraken (zoals: „Ouders hebben tegenwoordig over hun kinderen weinig te vertellen,” en „Jongeren van 18 jaar moeten kunnen trouwen zonder toestemming van hun ouders”) gaf de schaal een behoorlijke betrouwbaarheid te zien ($SB = .65$), maar de homogeniteit was laag ($H = .23$, terwijl Mokken .30 als laagste grens van schaalbaarheid opgeeft); na weglaten van een der items gaf LISREL een factor-analytische schaal te zien met hoge ladingen (λ 's), zodat we blij waren de schaal niet te hebben laten vallen.

Talrijke normatieve aspecten van het rolgedrag, maatschappelijke waarden en houdingen zijn met behulp van meer dan honderd vragen en uitspraken gespeeld en in een dertigtal schalen of één-item variabelen in verdere analyse opgenomen: de normatieve aspecten van de positie van de vrouw in onze samenleving, van het huwelijk, van de seksualiteit in het algemeen, van het geloof en van de kerkelijke verdeling van de samenleving in de belangrijkste subculturen („verzuijing”), van de nationale defensie, van (her)verdeling der inkomens, van gewenst kindertal, abortus, euthanasie, maar ook van werk t.o.v. de vrije tijdsbesteding, de aanvaarding of verwerping van het gezag (van de overheid of van de „meerderen” in de arbeidssituatie); de maatschappelijke waarden van prestatie en carrière-dwang, van nationale vrijheid, sociale zekerheid, de

relatieve normen van diefstal, landverraad, godslastering, prostitutie, enz. enz.

Teneinde althans enkele bevindingen te vermelden, willen wij met een der laatstgenoemde theorieën beginnen. In zijn poging om de hoofddimensies van houdingen te vinden heeft H.R. Knol met behulp van de factor-analyse op de 24 schalen en op vier afzonderlijke één-item houdingen de drie voornaamste factoren geïsoleerd, die tezamen 34 per cent variantie bonden in de oorspronkelijke correlatie-matrix van zijn 28 variabelen (Knol paste principale componenten factor analyse met Varimax rotatie toe). In Bijlage 2a treft men zijn voornaamste resultaten in dit opzicht aan (men raadplege voor de volle weergave zijn dissertatie te Groningen, 1980). De factoren konden ongeveer als volgt worden geïnterpreteerd:

Faktor I laat zien dat in de samenleving van 1975 de prestatie-waarde (het streven naar een succesvolle loopbaan, iets in het leven willen presteren) verbonden is met de negatieve houding t.o.v. de vrouwen-emancipatie (het toekennen aan vrouwen van de rol van kostwinner, leidinggevende rollen); met meer gezagsaanvaarding, meer onbewuste rolaanvaarding in het algemeen (meer traditioneel), meer onderschrijven van de huwelijkswaarde (het toekennen aan het huwelijk alléén van de functie van het intieme leven en van seksuele contacten), verwerpen van drugs (marihuana) als alternatieve genotmiddelen, afkeuren van seksuele vrijheid, meer wantrouwen t.o.v. de regering en de politiek in het algemeen, minder bereidheid om aan jongeren (kinderen) meer vrijheid toe te kennen dan zij tegenwoordig reeds genieten.

Nemen we tegenovergestelde polen van deze dimensies in beschouwing, dan bemerken wij een functionele samenhang tussen de vrije-tijdsoriëntatie, het voorstaan van emancipatie van vrouwen en van kinderen, de tolerantie van buitenechtelijk seksueel verkeer en van de seksualiteit in het algemeen, van gebruik van „soft drugs”, enz. Vooral deze laatste samenhangen gaven Knol aanleiding om deze factor „tolerantie-factor” te noemen. Deze vertoont zekere overeenstemming met de factor die Middendorp voor 1970 identificeerde en „libertarianisme” genoemd heeft (Middendorp, 1976).¹²

Factor II liet zien dat verwerping van secularisatie (van het onderwijs, van de politiek, de geboorteregeling) vanzelfsprekend gepaard gaat met intensiever geloof (zoals gemeten door drie mondelinge vragen naar het geloof in god, het leven hiernamaals en de persoonlijke betekenis die men toeschreef aan het wel of niet bidden). Voorts vinden we hier een hoge „factor-lading” op de variabele „verwerping van euthanasie,” en vooral intolerantie van de afwijkende vormen van seksuele bevrediging (zoals gemeten door de reeds genoemde uitspraken als „mensen moeten vrij

12. Middendorp (1976, blz. 176).

worden gelaten in de wijze waarop zij hun sexuele behoeften bevredigen;'' onzerzijds werd geen poging ondernomen normatief te werk gaan en zelf te bepalen wat als „afwijkend'' and wat „normaal'' moet worden beschouwd). Tenslotte is de gezinsgrootte-norm (het wenselijk aantal kinderen per gezin) veel ruimer, volgens de overeenkomstige lading op de desbetreffende schaal. Knol identificeerde deze factor terecht als de godsdienstige dimensie.

Factor III bond het verwerpen van nationalisatie (van multinationals en van geneeskundige voorzieningen, wij zouden kunnen stellen: het hooghouden van de waarde van privé eigendom en vrije ondernemerschap) met het verwerpen van (het principe) van medezeggenschap, het verwerpen van inkomensnivellering (het voorstaan van de bestaande economische orde), verwerping van de groeiende invloed van links in onze samenleving (alweer zoals door de respondenten zelf opgevat en gepercipieërd) en het voorstaan van (versterking van) defensie. Deze configuratie is door Knol terecht als de politieke dimensie geïdentificeerd.

Met nadruk willen we stellen dat de factor-analyse uitsluitend is verricht op hetgeen Knol als afhankelijke variabelen beoordeelde, de 24 schalen en vier individuele items die tezamen de normatieve houdingen van de bevolking registreerden. Teneinde onze denkbeelden omtrent de verhouding van de normatieve en waarde-elementen tot de structurele elementen aan nader onderzoek te onderwerpen, hebben we aan de 28 afhankelijke variabelen nog een 16-tal informatie-elementen toegevoegd, betrekking hebbend op de structurele kenmerken van de respondent: haar/zijn sexe, leeftijd, burgerlijke staat, kerkgenootschap, hoeveelheid vrije tijd waarover men beschikte, opleiding, inkomen, de politieke partij waarop men (volgens eigen opgave) stemde, e.d.

Op de matrix van correlaties van deze 43 variabelen hebben wij vervolgens Jøreskogs toetsende factor analyse toegepast.¹³ Zeven factoren verklaarden tezamen de meeste gemeenschappelijke variantie in de correlatie-matrix (de maximum likelihood test, d.w.z. Chi-kwadrat toets gebaseerd op de aannemelijkheidsverhouding liet zien dat het 7-factoren model voldoende de R-matrix genereerde, $p = .56$). Nadat we de geextraheerde factoren alweer geroteerd hebben volgens Kaizer's maximalisatie-principe (Varimax), verkregen we resultaten die grote overeenstemming met de oplossing van Knol vertoonden. De schalen met hoge ladingen op de drie door Knol geextraheerde factoren vertoonden eveneens hoge ladingen (met behoud van richting en de volgorde der grootte) bij de Maximum Likelihood oplossing van Jøreskogs factor-analyse. Er kwam echter telkens iets bij: Factor I toonde een samenhang tussen de indica-

13. Door ons is het JFACTOR-programma toegepast dat aan de recente versie van het Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) van Nie c.s. (New York, 1975) is toegevoegd.

toren van „tolerantie” (of: „libertarianisme” in de terminologie van Middendorp) met de opleiding. Het zijn vooral de beter opgeleiden in ons midden die positief staan ten aanzien van de roluitbreiding van de vrouw en meer decisie-vrijheid van de jongeren, die minder traditioneel de sociale rollen overnemen, kritischer ten aanzien van het gezag alsmede het huwelijk staan, toleranter ten aanzien van overspel, afkerig zijn van de prestatie-norm als leidraad voor eigen loopbaan.

Factor II vertoonde dezelfde functionele verbondenheid van verwerping van nationalisatie, inkomensnivellering, verlaging van defensie-inspanning en perceptie van bedreiging van de „linkse zijde” als bij Knol. Er kwam echter alweer een hoge lading bij: de opgegeven politieke keuze tijdens de laatste of eerstkomende verkiezing (de politieke partijen werden dan door de onderzoekers geassocieerd in het rechts-links continuum). In Factor III is het het kerkgenootschap, het lidmaatschap in de kerk, dat hoewel als dichotome variabele opgenomen (waardoor verlaging van samenhang optreedt) toch één der hoogste ladingen vertoont op de factor (.683).

Onze hypothese omtrent de verbondenheid van de structurele en de culturele kenmerken kon niet worden verworpen.

We zien dat de wereld van tolerantanten en intoleranten („modernisten” vs. „traditionalisten”) goeddeels overlapt met die van de mensen met en die van mensen zonder opleiding; de politiek radicalen zoals onderscheiden door vier of vijf batterijen (schalen) van items, zijn even goed geïndiceerd door hun verkiezingsgedrag; de dimensie der religiositeit en anti-saecularisatie, zoals deze met sexuele normen en huwelijksbeschermende houdingen gepaard gaat, is eenvoudiger omschreven door de dichotomie der kerkelijken vs. onkerkelijken in onze maatschappij. Wij zien dat de normatieve houdingen en waarde-uitingen verbonden zijn met indicatoren van gedrag of van maatschappelijke (structurele) posities. Versterkt in ons vermoeden door deze vergelijking van twee factor-analytische studies, hebben wij tevens de overige vier factoren door deze bril bekeken.

Factor IV werd bijna geheel opgeëist door de man-vrouw dichotomie; de enige andere intensieve lading is op een ander structureel kenmerk: het wel of niet vervullen van de rol van kostwinner (vrouwen zijnde veel minder frequent kostwinner). Wat de attitudes betreft vonden we slechts een zwakke aanduiding dat vrouwen meer zijn voor de vrouwenemancipatie en tevens zich veelvuldiger eenzaam voelen en het leven als doelloos en zinloos ervaren (bij detailonderzoek bleek dit laatste voornamelijk bij de oudere weduwen aanwezig te zijn).

Factor V is eveneens overwegend structureel van aard: hoge inkomsten gaan in onze samenleving gepaard met ietwat hogere leeftijd, gehuwde staat; hier valt juist minder persoonlijke anomie (het gevoel van zinloosheid en doelloosheid) te constateren.

Factor VI verbindt op een merkwaardige wijze hoge leeftijd met een negatieve houding t.o.v. de toekomst, met weinig waardering van het sparen en met het mannelijk geslacht; wij vragen ons af of we hier niet met de gepensioneerden in onze samenleving te maken hebben (onze steekproef strekte zich trouwens uit tot personen tot hun 75ste jaar). De laatste Factor VII is de enige die uitsluitend hoge ladingen op onze meetschalen vertoont, schalen echter die alle betrekking hebben op de positie van de respondent: zijn gevoel van gewaardeerd worden door anderen gaat hier samen met het gevoel van goede aanpassing aan snelle maatschappelijke veranderingen, met minder frequente (intensieve) gevoelens van persoonlijke anomie (eenzaamheid en doelloosheid) en van politieke anomie (gevoel dat politici slechts eigen winst of belang najagen).

Het is verleidelijk om eigen analyse-techniek te geloven en daarop de volgende research-stappen te schoeien. Daar we de data op twee tijdstippen verzamelden op vrijwel identieke wijze, hebben we het gewaagd door middel van factorscore berekening op de drie voornaamste factoren („tolerantie” [libertarianisme], godsdienst, en politiek) de verschuivingen tussen 1975 en 1977 statistisch te toetsen. De 28 variabelen die Knol gebruikte voor zijn factor-analyse, indien gewogen conform aan de factorscores van Factor I, geven een hoger gemiddelde te zien voor de steekproef in 1977 dan voor die in 1975 ($t = 3.532$). De tweede factor, die Knol als factor godsdienst identificeerde, gaf geen significant verschil te zien, terwijl de derde factor een verschuiving in de richting van „conservatisme” vertoonde: meer vóór de defensie en tegen nationalisatie in 1977 dan in 1975. Bijlage 6 laat een en ander zien.

Analyse van afzonderlijke schalen die hoog laadden op Factor I bracht aan het licht dat vooral emancipatie van jongeren, tolerantie van buitenechtelijke contacten („het samenleven”), van overtreding van de strikte huwelijksnorm (overspel), de verwerping van prestatie-waarde (gepaard met het meer op de vrije tijd georiënteerd zijn) in de loop van zelfs deze twee jaren significant zijn toegenomen. In deze richting zet zich wellicht de trend voort, op andere gebieden zien we een stagnatie of zelfs een tegentrend optreden: tolerantie van seksualiteit, van drugs, verwerping van gezag, het opeisen van meer inspraak op geen van deze dimensies zien we enige verschuivingen van betekenis. Wel valt er een afnemende rationaliteit, reflexie op eigen rolgedrag waar te nemen.

De verschillen zijn niet al te groot. Een tijdsinterval van twee jaar is waarschijnlijk te kort, zodat zelfs met behulp van samengestelde meet-instrumenten nauwelijks verschuivingen worden geregistreerd.¹⁴ Op

14. Voor een poging om met behulp van enkele structurele („background”) variabelen de verschuivingen op de schaal „emancipatie-jongeren” te verklaren zie het LISREL-model in Bijlage 7. Als predictoren zijn hier achtereenvolgens leeftijd (LTD), opleiding

tweeërlei wijzen zijn we echter in staat de validiteit van bevindingen nader te onderzoeken: (1) vergelijking trekken met aanverwante onderzoeken in het land; (2) door het tijdsinterval te verlengen nagaan of we met toevallige schommelingen dan wel met de zich over een langere periode uitstrekkende „trends” te maken hebben.

Ad (1): In een betrekkelijk recente publikatie (Middendorp, 1979) geeft Dr. Middendorp van het Steinmetz Archief van deze Akademie resultaten weer van een replicatie van zijn dissertatie-studie die tezamen met het Sociaal en Cultureel Planbureau ter hand is genomen. Hierin wordt enigszins de visie bevestigd reeds getoond in Middendorps artikel uit *Intermediair* van 1975, namelijk dat de voornaamste, radicale veranderingen op het gebied van secularisatie, vrouwenemancipatie, verhouding der sexen en de gezinsethiek tussen 1965 en 1970 plaats hebben gehad en dat we in Nederland hierna met een vertraging of zelfs ophouden van veranderingen te maken hebben. Een nauwgezette bestudering van data die de schrijver in bijlagen van zijn boek weergeeft leert ons dat bijv. de houding t.a.v. het sexueel verkeer vóór het huwelijk geen significante verandering tussen 1970 en 1975 heeft ondergaan (trouwens het verschil 1968-1970 blijkt evenmin significant); dat de tolerantie t.o.v. de misdadigers zelfs minder is geworden in de vroege jaren „zeventig”; maar zowel de rolopvatting van de man-vrouw, als die van ouder-kind

(OPLZ), kerkelijkheid (GDZD), grootte van de woongemeente (GEMGR) en inkomen (INK) vermeld. Voorts werden enkele samengestelde verklarende concepten (XADSO CZ, VROLLEN, VGDZD) en een additionele meetschaal (VROLAANV) opgenomen, gebaseerd op de veranderingen in de existentiële (levens)omstandigheden: het aanvaarden van de beroeps- of huwelijksrol, het kopen van een huis, auto, kleurentelevisie, enz.

Zoals te zien aan de lage waarden van de gamma's, is de invloed van deze samengestelde predictoren praktisch te verwaarlozen. Andere predictoren sorteren wel enige invloed: de jongere leeftijd gaat samen met het voorstaan van emancipatie van jongeren (groepscentrisme-theorie vindt herhaaldelijk een bevestiging in onze data). Jongeren vertonen bovendien tevens hogere emancipatie-waarden bij een herhaalde meting.

Opleiding vertoont slechts een structureel verband: meer opgeleiden zijn voor emancipatie (in 1975, geen relatie van betekenis met de latente variabele in 1977). Onkerkelijkheid is daarentegen zwak verbonden zowel met de toestand in 1975 als met de verschuiving in de emancipatie-waarde in 1977. Gemeentegrootte en inkomen laten vooral hun invloed op de verschuiving gelden, geheel in overeenstemming met de „diffusie-theorie”: rijkere mensen en mensen woonachtig in grote gemeenten (steden) zijn voor de vernieuwing (een andere visie op de ouder-kind, ouderen-jongeren relatie).

Het model is nog niet geheel bevredigend; het kon slechts „passend” worden gemaakt dankzij de gecorreleerde rest-termen. Bovendien zijn de samengestelde predictoren niet onafhankelijk van elkaar. Wij presenteren het hier niet vanwege de bevindingen maar eerder om de werkwijze bij ons onderzoek gevolgd, te illustreren. Van methodologisch oogpunt is vermeldenswaard dat ook bij herhaling (van het LISREL-procédé), de modellen slechts „passend” konden worden gemaakt indien de „error-terms” gecorreleerd werden. Wellicht is dit kenmerkend voor onze zwak gemeten latente concepten.

heeft nogal grote verschuiving geregistreerd in de richting van toegenomen emancipatie. Ook inzake het regelen van kindertal (abortus inclusief) zet de trend zich in de vroege jaren zeventig nog voort. Daartegenover staat hetgeen Middendorp „orthodoxie” noemt: het geloven in god, hemel, vagevuur, zin van het bidden. Gemeten met behulp van veel meer items (acht in totaal, het geloof in hel, in duivel en het historisch bestaan van Adam en Eva inbegrepen) en slechts bij kerkelijke respondenten laat zijn schaal sterke afname van „orthodoxie” zien tussen 1970-1975. Op het politieke vlak ziet men evenals in onze studie, reeds in 1975 nu en dan teruggang: minder wensen voor inspraak en medezeggenschap, minder vraag om overheidssteun aan onderwijs, minder opeisen van het recht tot demonstraties, minder kritiek op het koningshuis, minder eisen tot bezettingen en weigeren van militaire dienst.

Met uitzondering van de religieuze factor zien we dus enige overeenstemming met de bevindingen van Middendorp en onze eigen studie, die echter de periode van twee jaren later tot haar doel had. Desondanks menen we het verschil au serieux te moeten nemen; de kans dat volwassen mensen veranderen in hun religieus geloof binnen de twee jaar kan kleiner worden geacht dan de kans dat er twee jaar later meer ongelovige mensen zullen leven. Al zijn de twee schalen niet geheel gelijk, het is mogelijk dat een andere onderzoeksopzet dan de door ons gebezigde „panel-study” op meer verschuiving zou duiden.

Zoals reeds vermeld, worden de resultaten van Middendorps vroegere trend analyse vaak (deels door hemzelf) geïnterpreteerd als wijzend in de richting van progressiviteit, libertarianisme of zelfs radicalisme, die tussen 1965 en ongeveer 1972 zouden zijn toegenomen. Knol spreekt van een toenemende tolerantie.

Er is echter ook een alternatieve interpretatie mogelijk, naar we hopen aan te tonen. Ingang vinden we reeds in de bovengenoemde vergelijkingen over een langere tijdsperiode.

Ad 2) Zoals reeds gezegd is de studie van trends over langere tijdsintervallen slechts mogelijk met behulp van replicatie. Daar men als regel in vroegere tijden niet over de geavanceerde schaaltechnieken beschikte, zijn we aangewezen op het analyseren van gerepliceerde vragen, „questionnaire-items.” Eén van de uitspraken waarover wij reeds beschikten met betrekking tot 1958 betrof het beleven van eigen leven als zinloos en doelloos. In onze gedachtengang zagen we in deze gevoelens, die sommige mensen nu en dan of zelfs constant bekruipen, een symptoom van twijfel aan gerichtheid in eigen leven, *raison d'être* van het individueel bestaan. Met andere woorden wij waren geneigd dit item als symptomatisch voor het sociologisch begrip van anomie te beschouwen, of althans als individueel pendant van verzwakt normbesef. In 1958 troffen we in de

volwassen bevolking slechts cca 9% personen aan die toegaven hetzij nu en dan, hetzij vaak het gevoel te hebben dat het leven eigenlijk zin- en doelloos was. Conform aan onze verwachting steeg het percentage in 1975 tot 14%. In absolute termen lage getallen; men bedenke echter dat een andere, door sociologen zeer geliefde indicator, nl. het zelfmoordcijfer, vanzelfsprekend nog op veel lagere verhoudingscijfers is gebaseerd.

Bij het constateren van de toename in de loop der laatste 17 jaren deed zich de vraag voor of deze toename te wijten was aan het veranderde culturele klimaat of aan bepaalde structurele veranderingen die zich inmiddels hebben voltrokken. In de (qua leeftijd aan elkaar aangepaste) steekproeven zagen we tevens de toename van het percentage onkerkelijken, die zeer in het oog springend was: tegenover slechts 24% in 1958 stonden niet minder dan 45% onkerkelijken in onze 1975-steekproef, hetgeen neerkomt bijna op verdubbeling van het percentage. Wetende sedert Durkheim dat verlies van kerkelijke banden een der belangrijke factoren is bij de studie van de anomie-symptomen, hebben we besloten onze indicator aan een multivariabele toets te onderwerpen, tezamen met leeftijd, sexe en vooral de godsdienst en de burgerlijke staat. (Wij meenden namelijk dat de ongehuwde staat bijdraagt tot verlies aan levensgerichtheid en dat de gehuwde staat deze bevordert).

De resultaten van onze analyse (zie Bijlage 3) bevestigen onze verwachtingen: oudere mensen, vrouwen, ongehuwden, onkerkelijken, mensen in 1975 geïnterviewd – zie hier de polaire groeperingen waar de gevoelens van zinloosheid en doelloosheid aan te treffen zijn. Elke van deze onderscheiden factoren, onafhankelijk van de andere, beïnvloedt het gevoel van doelloosheid en zinloosheid. De tijd is een sterkere „predictor” dan sexe of leeftijd (Goodmans beta coëfficiënten bedragen respectievelijk – .224, – .130 en .140; men lette slechts op de absolute waarde hiervan). Nog sterker is de invloed van de burgerlijke staat en ook van godsdienst: onkerkelijken en ongehuwden tonen veelvuldiger symptomen van anomie (beta's: .294 en .358).

Hetgeen opvalt is de interactie tussen deze twee factoren en de afhankelijke variabele (beta: .148; de Chi-kwadraat waarde van het pseudo-regressie-model bedraagt $\chi^2_{26} = 24.04$ ($p = .5$), die van het model bevattende de interactie bedroeg $\chi^2_{25} = 19.58$; het verschil tussen de twee waarden, toe te schrijven aan de CDF-interactie geeft $\chi^2 = 4,46$ bij 1 vrijheidsgraad, significant bij .05-niveau van waarschijnlijkheid.)

De interpretatie wordt ons duidelijk nadat we de interactie opsplitsen in de oorspronkelijke 2×2 tabellen, zoals eveneens in Bijlage 3 vermeld: wij zien dat de factor burgerlijke staat slechts binnen de categorie „onkerkelijken” invloed sorteert: slechts bij onkerkelijken (doch niet bij leden van kerkgenootschappen) bemerken we bij ongehuwden concentratie van gevoelens van doelloosheid en zinloosheid des levens. Beide factoren versterken elkaar: het hoogste percentage met anomie-symptomen is bij

ongehuwde (gehuwd-geweest) onkerkelijken (26%), het laagste bijkerkelijke gehuwden (8%).

Een verdergaande consequentie die we uit de data trekken is dat de toename van anomie niet als trend, die zich waarschijnlijk in de naaste toekomst voortzet, beschouwd mag worden: leeftijd en tijd zijn immers in tegenovergestelde richting met „zinloosheid-ervaring” verbonden: oudere groeperingen in recentere tijd vertonen meer anomische symptomen.

Gezien het belang van de factor godsdienst hebben we eveneens met behulp van de discrete multivariabelen modellenbouw nagegaan of onkerkelijkheid zuiver aan de veranderde tijdsgesest of tevens aan enkele structurele factoren te wijten is. Het zes-variabelen model (Bijlage 3) past zeer goed (aannemelijkheids $\chi^2_{22} = 18.5$, $p = .5$), vier van de vijf predictoren leveren significante coëfficiënten op: leeftijd, migratie (allochthonie), het afstammen uit in godsdienstig opzicht gemengd huwelijk – zie hier de voornaamste mede-oorzaken van ontkerkelijking in de loop der laatste 17 jaar. De tijd behoudt echter zijn zelfstandige werking, levert de hoogste beta-coëfficiënt op (.684), gevolgd door het opgegroeid zijn in godsdienstig heterogeen milieu (beta: .363). Migratie is van ietwat zwakkere, toch significante invloed. Opleiding schittert door afwezigheid: het is niet zo dat mensen met een hogere opleiding meer tot onkerkelijkheid neigen. Het feit dat leeftijd een zwakke maar gelijkgerichte samenhang vertoont (jongeren en in 1975 geïnterviewden zijn meer onkerkelijk) versterkt het vermoeden dat het proces zich ook in de toekomst voort zal zetten, dat we met een daadwerkelijke trend te maken hebben.

Interessant zijn de interacties van de hogere orde, die we in dit model konden vaststellen. Hetgeen opvalt is de specificerende werking van de tijdsfactor. Het gemengd huwelijk van ouders der respondenten leidt in 1975 sterk tot toename der onkerkelijkheid, in 1958 in het geheel niet. Wat migratie betreft is de situatie net omgekeerd: migranten (allochtonen) in 1958 zijn significant meer onkerkelijk dan autochtonen, in 1975 constateren we geen verschil. Een interpretatie voor deze merkwaardige bevinding kan wellicht gezocht in de grote omvang die de migratie na de oorlog (dus in de tien jaren voorafgaand aan 1958) heeft gehad. De grootste scheiding tussen de landbouwbevolking (van huis uit meerkerkelijk en kerks, zie Kruijt, 1933) en de rest had zich toen al voltrokken. Wat de selectieve invloed van het (in godsdienstig opzicht) gemengd huwelijk betreft, wellicht het volgende: ten tijde van de verzuiling (1958) werd het leven buiten kerkelijk verband nog veelvuldig beschouwd als ongepast, afwijkend gedrag (zeker in vele kleinere gemeenten in het zuiden of op de Veluwe). De „gevaren” van gemengd huwelijk waren bekend (naast kans op ontkerkelijking tevens een verhoogde kans op echtscheiding in die jaren), zodat bij het sluiten van een dergelijk huwelijk veelvuldig afspraken werden gemaakt: de kinderen zouden dan in de ene

of de andere kerk worden grootgebracht. De groei van de oecumenische gedachte en de verzwakking van de sociale controle hebben hier wellicht een kentering gebracht.

Met opzet trachten we met het zojuist genoemde voorbeeld te laten zien hoe een verklarend model nieuwe problemen oproept waarop een antwoord slechts speculatief of langs een nieuw onderzoek te geven is. Ook suggereert de gekozen variabele (het beleven van zinloosheid en doelloosheid van het leven) de weg langs welke wij de voornaamste verklaring zoeken voor de recente verschuivingen in normen en waarden in Nederland. Ons inziens is het mogelijk de veranderingen in de late jaren zestig nog onder een andere term te vatten dan „tolerantie”, „progressiviteit” of „libertarianisme.” Verzwakking van maatschappelijke normen kan ook *tijdelijk* optreden, vooral ten tijde van sociale desintegratie. De blanke samenleving in Oost-Indië, vlak voordat Indonesië haar onafhankelijkheid verwierf, vertoonde vele symptomen van verzwakking der normen: alcoholisme, echtscheidingen, zelfs morfinisme hebben hoge proporties aangenomen, indien we enkele studies op dit gebied mogen geloven. De samenleving eind jaren zestig in Nederland vertoont dezelfde hedonistische trekken: het gebruik van marihuana-produkten en zelfs „hardere drugs” neemt bijna epidemische afmetingen aan, seksuele normen schijnen geheel te zijn vervaagd, de huwelijksethiek wordt als „ouderwets” of „overwonnen” beschouwd, de alternatieve vormen zouden het huwelijk vervangen (communes, groepshuwelijk, en wat er meer is op dit gebied). Veel hiervan werd onder de naam van tolerantie (van homosexualiteit, van pedofilie, van buitenechtelijke seksuele contacten, enz.) gepresenteerd. Veelvuldig werd echter in plaats van de tolerantie van de norm-overtreder de norm zelf opgeheven, geabrogeerd. In de termen van opinie en attituden-onderzoeken komt het op hetzelfde neer: een persoon die er geen normen op een bepaald levensgebied op nahoudt zal grote tolerantie t.o.v. de potentiële norm-overtreders aan de dag leggen. Kortom: de vele resultaten van het onderzoek op het normatieve vlak suggereren bij mij de mening dat we eind jaren zestig en begin jaren zeventig met een golf van algemene normen-verzwakking te maken hadden waarvan Nederland zich ergens na 1975 enigszins herstelt.

Bezien we in dit perspectief nogmaals de resultaten van Knol's principale componenten factor-analyse in Bijlage 2a, dan kunnen we in Factor I tolerantie van hedonistische gedragsvormen (gebruik van drugs, ongeremde seksuele bevrediging) onderscheiden van indicatoren van de institutionele veranderingen: meer bewuste rolaanvaarding, kritischer houding t.a.v. het huwelijk, de vrije tijd, de emancipatie van vrouwen, van kinderen (jongeren), de „prestatie” als richtlijn voor het leven, enz. Het merkwaardige is dat onze panel-studie zelfs enkele aanwijzingen bevat dat de institutionele verandering zich „in the minds of men” nog

steeds verder voltrekt, terwijl tolerantie van hedonistisch gedrag niet verder doorzet.

Bijlage 6 illustreert dit. Hier worden voor de 1076 mensen die ons op beide tijdstippen (1975 en 1977) te woord stonden de gemiddelde waarden berekend op de voornaamste meetschalen. Verschillen tussen de gemiddelden worden (met betrachting van de afhankelijkheid van beide steekproeven) statistisch geevalueerd („paired t-test” uit het S.P.S.S. computerprogramma pakket). We zien dat sexualiteit en drugs geen verandering, vele andere schalen wel een verandering in de richting van meer emancipatie, vrijetijds-oriëntatie, kritische aanvaarding van rollen en van traditionele instituties (zoals het huwelijk) tonen. Een uitzondering in dit opzicht lijkt de toegenomen tolerantie van overspel te zijn; wellicht speelt hier de minder centrale waardering van het huwelijk mede een rol.

Aansluitend bij conventioneel taalgebruik, menen we in hedonisme de grenswaarde van „moraal” te zien; het bevredigen van sensuele begeerten kan weliswaar programmatisch gebeuren en tot levensrichtlijn gemaakt worden. De vraag is, of de term „norm” echter op de bevrediging van louter biologische behoeften toegepast kan worden. Opererend uit onze judeo-christelijke beschavingskring zal in ieder geval „hedonisme” als verzwakking van moraal dienen te worden opgevat.

Indien een onderdeel van Knols Factor I thans als duidend op hedonisme wordt gezien, kunnen we ons afvragen hoe de factor in zijn geheel of zijn onderdeel duidend op de institutionele verandering te benoemen. Besefvend de realiteit van namen aan kunstmatige termen toegeschreven, zijn we geneigd deze technisch als de „trend-factor” te noemen, betrekking hebbend op zaken die (voorzover gemeten door de gebruikte schalen) in ons land en in onze tijd bezig zijn te veranderen. Een deel hiervan („drugs”, „sexualiteit”) zien we als symptomatisch voor verzwakking van sociaal-culturele normativiteit.

Men zou thans echter de kritische vraag moeten stellen: indien anomie met maatschappij-desintegratie te maken heeft, aan welke desintegratieve processen dient de normen-verzwakking van de jaren „zestig” te worden toegeschreven? Het is deze, m.i. cruciale vraag die mij tot de gedachte doet overhellen dat niet alle verschuivingen van de jaren zestig-zeventig op nederlandse bodem hun oorsprong vinden. De grenzen van de begrippen „de samenleving” of „de beschavingskring” zijn zo vaag dat het niet slechts toegestaan, maar zelfs geboden is de zaak mondiaal te bezien. Door televisie, door talrijke zaken- en toeristische contacten, verspreidt de leefwijze zich betrekkelijk snel zelfs ergens uit Californië naar ons klein Nederland. De „trend-setters” zijn als regel internationaal, cosmopoliet van aard. Met andere woorden, wij neigen tot de interpretatie die de anomie-theorie bindt met de theorie van verspreiding van levensstijlen, ook de diffusie- of communicatie-theorie van innovaties genoemd.

Voor deze laatste theorie zijn er positieve aanwijzingen ook in ons eigen

onderzoeksmateriaal. In overeenstemming met de uit de theorie afgeleide hypothesen zouden we snellere aanvaarding van nieuwere waarden (bijv. de vroege zelfstandigheid van kinderen) verwachten in de stedelijke centra dan in de plattelandse, kleine gemeenten. Nemen we de maatschappelijke ruimte i.p.v. de fysische ruimte, dan verwachten we meer aanvaarding bij de top van de maatschappelijke hiërarchie en mindere (of: latere) aanvaarding bij personen van lagere status. Bijlage 7 laat zien de invloed van enkele van deze kenmerken (gemeentegrootte, opleiding, inkomens) op een der veranderende waarden (de zojuist genoemde veranderende waarde „zelfstandigheid van kinderen”). Aan de gamma-coëfficiënten bemerken we dat het model wijst in de voorspelde richting. Bovendien zijn zowel de coëfficiënten met de gemeentegrootte als met de twee indicatoren van maatschappelijke status statistisch significant. Uiteraard kon *binnen* ons data-bestand de theorie van internationale diffusie der innovaties niet getoetst worden. Desondanks menen we voor de diffusie-theorie in het algemeen steun te vinden in onze eigen research.

Zijn er dan in onze *westerse beschaving in de ruime betekenis* symptomen van maatschappij-desintegratie te vinden die aansprakelijk kunnen worden gesteld voor de normen-verzwakking eind jaren zestig, een verzwakking die zich dan analoog aan een mode-verschijnsel over deze gehele beschavingskring heeft verspreid?

Ruimte en tijd laten niet toe, uitvoerig op deze vraag in te gaan. Ik hoef echter slechts op de oorlog in Vietnam te wijzen en „de naweeën” die deze had in „Nation Number One” (de Verenigde Staten), op de desintegratie-symptomen die Nixons aftreden begeleidden (ondermijning van gezag van het staatshoofd, groepscentrisme van de pers, van de rechterlijke macht, van de wetgevende vergadering, die zelf van een reeks schandalen op zedelijk gebied beticht werd, enz.) teneinde een en ander voor mijzelf zinvol te maken. Wie twijfelt aan de onmogelijkheid van verklaring op inheemse gronden, denke juist aan de bovengenoemde „drugs-epidemics,” waaraan we rond het jaar 1970 hebben geleden. De overname van deze trek van de subcultuur („underground culture”) door de jeunesse dorée uit Californië wordt ons duidelijker als we ons het spanningsveld voorstellen waarin deze leefde: één helft genoot van alle sensuele geneugten die de aan „convertibles” en kleurentelevisie rijke, thuis van zwembaden voorziene inwoners van het Amerikaanse westen hadden, de tweede helft, vaak broeders die per ongeluk voor de dienst waren uitgeloot, werd de rimboes in Oost-Azië ingestuurd om daar zij aan zij met de negers uit de ghettos in Detroit, New York een van de zwaarste oorlogen in de moderne geschiedenis uit te vechten. Is het dan een wonder dat er een „realiteitsvlucht” plaats vond, dat men met opium, hasjies of wat er meer zij aan de bittere paradox van zijn bestaan tracht te ontsnappen? En tijdens verlof thuisgekeerd brengt men zijn heldenverhalen (en ook zijn helden-ondeugden) mee.

Hiermee zijn we beland bij de speculatie, die zo vaak de interpretatie van feiten en van de op feiten gebaseerde samenhangen teistert. Vanzelfsprekend zijn de bovengenoemde twee theorieën (die der anomie en die der diffusie) niet de enige die genade vinden bij het toetsen door de talrijke empirische modellen met behulp van de computer op enquête-data toegepast. De rol-theorie, de theorie omtrent de generaliseerbaarheid van individuele ervaringen of veranderde waarden in de richting van mentale congruentie vindt eveneens bevestiging in de meeste modellen. Er is zelfs een zwakke aanwijzing dat o.a. de cohorten-theorie, de theorie van differentiële socialisatie bij cohorten gerijpt in verschillende culturele tijdperken, opgaat – al is voor de toetsing hiervan het interval van twee jaar bijzonder klein. Veel toetsingswerk dient nog te gebeuren, al zijn reeds honderden tabellen en modellen met behulp van de computer gemaakt. Het is dan met schroom dat we onze nog voorbarige interpretatie van verschuivingen in waarden en normen in de jaren zestig en zeventig in de openbaarheid brengen. „Hypotheses non fingo” heeft destijds Newton gezegd, doelend op speculatieve interpretatie pogingen. Wellicht was het beter ook met onze interpretatie te wachten tot alle feiten vastgesteld en alle samenhangen berekend zijn.

Het moge ambitieus lijken dat een vertegenwoordiger van hetgeen door sociologen zelf nu en dan „our lyttlest science” wordt genoemd, zich uiterekend op een der grootste beoefenaren van een even grootse wetenschap beroept. Onwillekeurig komt mij echter juist Newtons bescheidenheid in de herinnering die, gevraagd of hij tevreden was over zijn levenswerk, antwoordde: „Ik voel mij net een kleine jongen die met een schelp wat water heeft overgeschepd uit de oceaan der onwetendheid in mijn klein plasje op het strand.”

- Ban, A.W. van den, *Boer en landbouwoverlichting*, Wageningen, 1963.
 Bishop, Y.M.M., Fienberg, S.E., Holland, P.W., *Discrete Multivariate Analysis: Theory and Practice*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1976.
 Brandsma, P., *Het waardenpatroon van de nederlandse bevolking*, Diss. Groningen, 1977.
 Brinkgreve, C., Korzec, M., „Margriet weet raad.” *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, Aula, Utrecht/Antwerpen, 1978.
 Campbell, A., Converse, P.E., *The Human Meaning of Social Change*, New York 1972.
Drijft en Koers. Een halve eeuw sociale veranderingen in Nederland. Nederl. Sociol. Vereniging, 1961.
 Ellemers, J.E., „Nederland in de jaren zestig en zeventig,” *Sociologische Gids*, XXVI (1979), blz. 429-451.
 Frese, H.H., „Anachronistisch samen-leven,” in *Dux*, Jrg. 36, 1969, blz. 544-553.
 Festinger, L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, Evanston, Ill., 1957.
 Gadourek, I., „Interne en externe relaties. Enkele kentheoretische problemen der sociologie,” *Alg. Nederl. Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, Jrg. 53, 1961.
 Ibid., *A Dutch Community*. Leiden, 1956.

- Ibid., *Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn*, Groningen, 1963.
- Ibid., *Absences and Well-Being of Workers*, Assen, 1965.
- Ibid., „Het versomberde toekomstbeeld in Nederland,” *Mens en Maatschappij*, Jrg. 52, 1977, blz. 249-300.
- Gadourek, I., Knol, H.R., „Onderzoek naar sociaal-culturele veranderingsprocessen in Nederland,” *Mens en Maatschappij*, Boekaflevering 1974, blz. 91-120.
- Glastra van Loon, J.F., *Norm en handeling. Bijdrage tot een kentheoretische fundering der sociale wetenschappen*, Haarlem, 1956.
- Goodman, L.A., *Analyzing Qualitative/Categorical Data. Log-Linear Models and Latent-Structure Analysis*, Addison-Wesley, 1978.
- Heek, F. van, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, 1920-1970*. Boom en Zoon, Meppel, 1973.
- Hofstee, E.W., „De toekomst van de Nederlandse samenleving,” in *Wegwijzer naar een goed bewoonbaar Nederland* (Gedenkboek Mr. J. Vink), Samsom, Alphen a.d. Rijn, 1967.
- Jöreskog, K.G., „A general approach to confirmatory maximum likelihood factor analysis,” *Psychometrika*, Jrg. 34, 1969, blz. 183-202.
- Ibid., „A general method for analysis of covariances structures,” *Biometrika*, 57, 1970, blz. 239-251.
- Jöreskog, K.G., Sörbom, D., „Statistical models and methods for test-retest situations,” in De Gruijter, D.N.M., Kamp, L.J.T. van der, *Advances in Psychological and Educational Measurement*, John Wiley & Sons, 1976.
- Knol, H.R., *Dominante houdingspatronen in een pluriforme samenleving*, Diss. Groningen, 1980.
- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland; haar verbreiding en oorzaken*, Groningen/Batavia, 1933.
- Lynd, R.S. & H.M., *Middletown*, New York 1927.
- Ibid., *Middletown in Transition*, New York, 1937.
- Mannheim, K., *Man and Society in an Age of Reconstruction*, New York, 1940.
- Middendorp, C.P., *Progressiveness and Conservatism*, Diss. Amsterdam, 1976.
- Ibid., „Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970,” *Intermediair*, 10, 1974, 11: blz. 1-9.
- Ibid., „Verdere culturele veranderingen in Nederland? De periode 1970-1974,” *Intermediair*, 11, 1975, afl. 19, blz. 1-5.
- Ibid., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Meppel, 1979.
- Mokken, R.J., *A Theory and Procedure of Scale Analysis*, Den Haag, 1971.
- Nie, N.H. c.s., *Statistical Package for the Social Sciences*, New York, 1975.
- Rogers, E.M., Shoemaker, F.F., *Communication of Innovation. A Cross-Cultural Approach*, The Free Press, 1971.
- Roskam, E.E.Ch.I., *Metric Analysis of Ordinal Data in Psychology*, Diss. Leiden, 1968.
- Saris, W.E., „De LISREL-procedure voor het analyseren van lineaire structurele systemen met ongemeten variabelen,” *Sociale Wetenschappen*, jrg. 17, 1974, blz. 114 e.v.
- Ibid., *Methods and Techniques for the Analysis of Survey Data with Measurement Errors*, Diss. Amsterdam, 1979.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1974, 1976, 1978*. Den Haag, Staatsuitgeverij.
- Sorokin, P.A., *Sociocultural Causality, Space, Time*, Durham, N.C. 1943.
- Spillerman, S. (red.), *Social Indicators Models*, New York, 1975.
- Theil, H., „On estimation of relationships involving qualitative variables,” *American Journal of Sociology*, 76, 1970, blz. 103-154.
- Thurlings, J.M.G., *De wankelende zuil. Nederlandse Katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer, 1978.

Bijlage 1. CONSTRUCTIE VAN DE SCHAAL „EMANCIPATIE VAN JONGEREN” M.B.V. DE FACTOR-ANALYSE EN HET MOKKEN-ALGORITME.

Bron: H. R. KNOL (1980).

	Factoranalyse		Mokken			
	Ladingen		Factor- gewichten	H _i -coëfficiënten		
	Alle items	Gekozen items	Gekozen items voor verdere analyse	Alle items	Gekozen items factor- analyse	Gekozen items H _i ≥ .2
MEIS18J	.40	.41	.20	.14	.18	
ZST116A	.53	.55	.30	.16	.25	.23
ZST116H	.06			.02		
ZST116X	-.16			.09		
ZST117C	.26			.07		
ZST117E	.54	.55	.29	.20	.26	.34
ZST117F	.64	.60	.35	.20	.27	.32
ZST117T	.28			.10		
ZST159MM	-.37	-.35	-.15	.09	.16	
	gebonden variantie door fac- tor: 16%	gebonden variantie door fac- tor: 26%	gebonden variantie in factor 67% (α = .59)	H = .12	H = .23	H = .28

Voor deze houding werden negen items onderzocht:

- MEIS18J Als een meisje van 18 jaar op kamers wil gaan wonen en dit geeft financieel geen probleem, moeten de ouders dat dan zondermeer toestaan, of onder bepaalde voorwaarden, of moeten zij dat helemaal niet toestaan?
- ZST116A Jongeren van 18 jaar moeten kunnen trouwen zonder toestemming van hun ouders. (Middendorp, 1970).
- ZST116H De ouders moeten zich tegenover kinderen en jongeren geheel anders dan tot nu toe opstellen.
- ZST116X Pasgetrouwden zouden veel meer naar hun ouders moeten luisteren hoe je de gezinstaken moet verdelen.
- ZST117C Ouders moeten zo weinig mogelijk de opleidingskeuze van de kinderen beïnvloeden/Ouders moeten zoveel mogelijk de opleidingskeuze van de kinderen beïnvloeden.

- ZST117E Een zoon van 18 jaar – die nog thuis woont – behoeft zijn ouders niet meer te gehoorzamen/Een zoon van 18 jaar – die nog thuis woont – moet zijn ouders gehoorzamen.
- ZST117F Ouders moeten zich zo weinig mogelijk bemoeien met de keuze van vrienden en vriendinnen van een jongen van 16 jaar/Ouders moeten er voor zorgen dat een jongen van 16 jaar goede vrienden en vriendinnen kiest.
- ZST117T Ouders moeten zich neerleggen bij de wens van een jongen van 16 jaar als hij van school wil gaan/Ouders moeten op alle mogelijke manieren proberen een jongen van 16 jaar tot andere gedachten te brengen als hij van school wil.
- ZST159MM Ouders hebben tegenwoordig te weinig over hun kinderen te vertellen (Jessen e.a., 1974).

Bijlage 2. 36 VARIABELEN MET HOGERE LADINGEN OP ZEVEN FACTOREN GEEEXTRAHEERD UIT DE CORRELATIE-MATRIX VAN 43 VARIABELEN M.B.V. JØRESKOGS „MAXIMUM LIKELIHOOD FACTOR-ANALYSIS” (GEROTEERD NAAR KAISERS VARIMAX CRITERIUM).

<i>Variabele:</i>	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	h ²
Rolaanvaarding: traditioneel-critisch	.62							.43
Vrouwenemancipatie: tegen-voor	.60							.50
Emancipatie jongeren: voor-tegen	-.49							.43
Gezagsaanvaarding: voor gezag-tegen	.52							.36
Prestatie: hoog gewaardeerd-laag	.49							.32
Huwelijk: hoog gewaardeerd-laag	.46							.40
Overspel: verwerpend-tolererend	.48							.31
Levensoriëntatie: op werk-op V.T.	.34							.21
Politieke belangstelling: groot-klein	-.45							.27
Politieke waarde: „links”- „rechts”			.68					.52
„Drugs”: aanvaardend-verwerpend	-.48	.25						.33
Defensiebereidheid: voor defensie-tegen		-.54						.39
Inspraak: voor-tegen		.50						.30
Herverdeling inkomens: voor-tegen	-.51							.29
Vrije ondernemerschap: tegen-voor		.47						.25
Religieus geloof: zwak-intensief			.71					.55
Secularisatie: voor-tegen			.70					.54
Culturaanvaarding: laag-hoog			.47					.24
Diff. bezorgdheid: hoog-laag							-.32	.22
Sexualiteit: tolerant-niet tolerant	-.36	.34	.38					.44
Gewenste gezinsgrootte: klein-groot			.31					.11
Toekomstoriëntatie: positief-negatief	-.36					-.25	.32	.33
Aanpassing aan verandering: goed-slecht							.44	.26
Levensgerichtheid: zinloos-zinvol							-.38	.23
Aanvaarding door Ander: wel-nee							.26	.08
Polit. anomie: sterk-zwak	.37						-.25	.24
Sparen: voor sparen-tegen						-.26		.13
Sociale wenselijkheid: wens.-critisch	.48							.27
Opleiding: laag-hoog	.74							.61
Politieke voorkeur: „links”- „rechts”		.56						.39
Kerkgenootschap: geen-wel			.68					.49
Sexe: man-vrouw				.95				.99
Burgerl. staat: ongehuwd-gehuwd	-.28					.72		.63
Beroepsrol: vele werkuren-geen				.54				.36
Inkomens: laag-hoog	.29	.25				.69		.62
Leeftijd: oud-jong	.33					-.31	.84	.96

Bijlage 2a. PRINCIPALE COMPONENTEN FACTOR ANALYSE VAN 28 HOUDINGSSCHALEN; VARIMAXROTATIE VAN DE EERSTE DRIE FACTOREN.

(Het gemiddeld aantal bruikbare antwoorden per schaal is 1350; het minimale aantal bedraagt 1272)

Bron: H. R. KNOL (1980, p. 94)

Houding:	Factor 1	Factor 2	Factor 3
emancipatie (tegen-voor)	.56	-.26	-.18
sexualiteit (wel-niet tolerant)	-.35	.57	.19
ouders t.o.v. kinderen (wel-niet tolerant)	-.46	.37	.22
huwelijk (voor-tegen trouwen)	.45	-.39	-.20
prestatie (hoog-laag gewaardeerd)	.59	-.03	-.19
gezag (aanvaarding - verwerping)	.55	-.10	-.26
rolaanvaarding (onbewust-kritisch)	.55	-.18	-.07
overspel (niet-wel tolerant)	.43	-.33	-.12
drugs (wel-niet tolerant)	-.45	.22	.21
secularisatie (voor-tegen)	.04	.65	.14
intensiteit religieuze beleving (hoog-laag)	.03	-.59	-.18
links-rechts identificatie (links-rechts)	-.16	.25	.59
defensie (voor-tegen sterke defensie)	.21	-.19	-.50
nationalisatie (voor-tegen)	.06	.21	.50
inspraak (voor-tegen)	-.08	.14	.48
gezinsgrootte (klein-groot)	-.01	.38	.05
toekomst (optimistisch-pessimistisch)	-.36	.23	-.19
werk versus vrije tijd (werk-vrije tijd georiënteerd)	.27	-.13	-.17
vertrouwen bestuur (weinig-veel)	.42	.01	.17
beleving verandering (geen-wel aanpassingsproblemen)	-.13	.33	-.16
sparen (voor-tegen)	-.14	-.10	-.14
perceptie aantal bedreigingen (veel-weinig)	.25	-.31	.16
echtscheiding (niet-wel tolerant)	.14	-.18	-.11
werken (voor-tegen)	.33	-.02	-.25
euthanasie (voor-tegen)	-.15	.36	.20
politiek radicalisme (wel-niet)	-.06	-.07	.26
bejaardentehuizen (voor-tegen)	.30	.05	.05
inkomensnivellering (tegen-voor)	.05	-.00	-.49

Bijlage 3. ERVARING VAN ZINLOOSHEID EN DOELLOOSHEID VAN EIGEN LEVEN NAAR SEXE, BURGERLIJKE STAAT, KERKGENOOTSCHAP, LEEFTIJD EN TIJD.

Bron: 1220 respondenten uit 1958
1216 respondenten uit 1975.

Tijd	Leef- tijd	Kerk- genootschap	Burgerlijke staat	Sexe	„Zinloosheid-ervaring”			Per cent
(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	Vaak, soms	Nooit	To- taal	
1958	Ouder	Onkerkelijk	Ongehuwd	Man	3	6	9	33
1958	Ouder	Onkerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	2	18	20	10
1958	Ouder	Onkerkelijk	Gehuwd	Man	5	54	59	8
1958	Ouder	Onkerkelijk	Gehuwd	Vrouw	7	50	57	12
1958	Ouder	Kerkelijk	Ongehuwd	Man	1	26	27	4
1958	Ouder	Kerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	12	67	79	15
1958	Ouder	Kerkelijk	Gehuwd	Man	16	171	187	9
1958	Ouder	Kerkelijk	Gehuwd	Vrouw	16	165	181	9
1958	Jonger	Onkerkelijk	Ongehuwd	Man	4	17	21	19
1958	Jonger	Onkerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	4	11	15	27
1958	Jonger	Onkerkelijk	Gehuwd	Man	3	54	57	5
1958	Jonger	Onkerkelijk	Gehuwd	Vrouw	3	47	50	6
1958	Jonger	Kerkelijk	Ongehuwd	Man	5	69	74	7
1958	Jonger	Kerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	5	65	70	7
1958	Jonger	Kerkelijk	Gehuwd	Man	9	135	144	6
1958	Jonger	Kerkelijk	Gehuwd	Vrouw	9	161	170	5
1975	Ouder	Onkerkelijk	Ongehuwd	Man	5	14	19	26
1975	Ouder	Onkerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	14	26	40	35
1975	Ouder	Onkerkelijk	Gehuwd	Man	14	115	129	11
1975	Ouder	Onkerkelijk	Gehuwd	Vrouw	15	95	110	14
1975	Ouder	Kerkelijk	Ongehuwd	Man	5	21	26	19
1975	Ouder	Kerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	8	31	39	21
1975	Ouder	Kerkelijk	Gehuwd	Man	14	177	191	7
1975	Ouder	Kerkelijk	Gehuwd	Vrouw	27	138	165	16
1975	Jonger	Onkerkelijk	Ongehuwd	Man	11	31	42	26
1975	Jonger	Onkerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	9	23	32	28
1975	Jonger	Onkerkelijk	Gehuwd	Man	12	70	82	15
1975	Jonger	Onkerkelijk	Gehuwd	Vrouw	14	69	83	17
1975	Jonger	Kerkelijk	Ongehuwd	Man	5	36	41	12
1975	Jonger	Kerkelijk	Ongehuwd	Vrouw	2	18	20	10
1975	Jonger	Kerkelijk	Gehuwd	Man	5	80	85	5
1975	Jonger	Kerkelijk	Gehuwd	Vrouw	8	104	112	8

ENKELE MODELLEN M.B.T. DE DATA IN BIJLAGE 3

Aangepaste marginale totalen	Vrijheids- graden	Aannemelijkheids Chi-kwadraat
1) (ABCDE), (AF), (BF), (CF), (DF), (EF)	26	24,04
2) (ABCDE), (AF), (BF), (CDF), (EF)	25	19,58
3) Geen; „equal probabilities model”	63	2998,19

VOORNAAMSTE PARAMETERS UIT HET MODEL 2

Effect	Lambda: (1)	Standaard afwijking (2)	z (1:2) (3)	Beta (4)	Gamma (Antilog 4) (5)
EF	-.065	.040	-1.647	-.130	.88
DF	.179	.040	4.504	.358	1.43
CF	.147	.040	3.697	.294	1.34
DF	.073	.040	1.835	.146	1.16
EF	-.112	.040	-2.810	-.224	.80
CDF	.074	.040	1.869	.148	1.16
Constate	2.918			5.84	342.41

ELABORATIE VAN DE CDF-INTERACTIE

	<i>Onkerkelijken</i>			<i>Kerkeijken</i>		
	Zinloosheidservaring			Zinloosheidservaring		
	Soms, vaak	Nooit	Totaal	Soms, vaak	Nooit	Totaal
Ongehuwden	52 (26%)	146	198	43 (11%)	333	374
Gehuwden	73 (12%)	554	627	104 (8%)	1.131	1.235
Totaal	125 (15%)	700	825	147 (9%)	1.464	1.611

$Q = .46 \chi^2 = 25.02 \quad p \leq .001$

 $Q = .17 \chi^2 = 3.16 \text{ n.s.}$

Bijlage 4. ONKERKELIJKHEID NAAR HUWELIJKSSAMENSTELLING
 OUDERS, ALLOCHTONIE, OPLEIDING EN TIJD.

Bron: de 1958-enquête
 de 1975-enquête.

(A) Tijd	(B) Oplei- ding	(C) Allochtonie	(D) Huwelijks- samenstel- ling ouders	(E) Kerkgenootschap respondent				
				(1) geen kerklid	(2) n	(3) %	(4) log-odds (ln 1:2)	(5)
1958	Lagere	Autochtoon*	Gemengd**	9	63	72	13	- 1.95
1958	Lagere	Autochtoon	Homogeen	47	235	282	17	- 1.61
1958	Lagere	Allochtoon	Gemengd	19	39	58	33	- .72
1958	Lagere	Allochtoon	Homogeen	73	214	287	25	- 1.08
1958	Hogere	Autochtoon	Gemengd	11	33	44	33	- 1.10
1958	Hogere	Autochtoon	Homogeen	32	139	171	19	- 1.47
1958	Hogere	Allochtoon	Gemengd	18	32	50	36	- .58
1958	Hogere	Allochtoon	Homogeen	77	175	252	31	- .82
1975	Lagere	Autochtoon	Gemengd	23	14	37	62	.50
1975	Lagere	Autochtoon	Homogeen	90	148	238	38	- .50
1975	Lagere	Allochtoon	Gemengd	5	1	6	83	1.61
1975	Lagere	Allochtoon	Homogeen	28	33	61	46	- .16
1975	Hogere	Autochtoon	Gemengd	42	19	61	61	.79
1975	Hogere	Autochtoon	Homogeen	161	219	380	42	- .31
1975	Hogere	Allochtoon	Gemengd	38	17	55	69	.80
1975	Hogere	Allochtoon	Homogeen	109	163	272	48	- .40

* D.w.z. niet verhuisd gedurende de laatste tien jaren.

** In „kerkelijk opzicht”; d.w.z. vader en moeder behorend elk tot een andere kerkgenootschap-categorie (onkerkelijken meegerekend).

ENKELE MODELLEN M.B.T. DE DATA IN BIJLAGE 4

Aangepaste marginaie totalen	Vrijheids- graden	M.L.Chi- kwadraat	P
1) (ABCD), (ADE), (ACE)	10	9,08	.5
2) (ABCD), (ADE), (CE), (BE)	10	17,43	.065
3) (ABCD), (ADE), (BCE)	9	14,64	.101
4) (ABCD), (ADE), (BCE), (ACE)	8	5,53	.5

VOORNAAMSTE PARAMETERS UIT HET MODEL 1:

Effect	Lambda (1)	Standaard afwijking (2)	z (1:2) (3)	Beta (4)	Gamma (antilog 4) (5)
ED	.162	.040	3.996	.324	1.38
EC	-.089	.040	-2.192	-.178	.84
EA	-.343	.040	-8.474	-.686	.50
EDA	-.119	.040	-2.934	-.238	.79
ECA	-.077	.040	-1.916	-.154	.925
Constante	3.739			7.478	1768,7

ELABORATIE VAN DE EDA-INTERACTIE

Ouderlijk gezin:	1958			1975		
	Onkerke- lijk	Kerke- lijk	Totaal	Onkerke- lijk	Kerke- lijk	Totaal
Gemengd	57 (25%)	167	224	108 (68%)	51	159
Homogeen	229 (23%)	763	992	388 (41%)	563	951
Totaal	286 (24%)	930	1216	496 (45%)	614	1110
	Q = .06 n.s.			Q = .51		

ELABORATIE VAN DE ECA-INTERACTIE

Migratie	1958			1975		
	Onkerke- lijk	Kerke- lijk	Totaal	Onkerke- lijk	Kerke- lijk	Totaal
Autochtoon	99 (17%)	470	569	316 (44%)	400	716
Verhuisd	187 (29%)	460	647	180 (46%)	214	394
Totaal	286 (24%)	930	1216	496 (45%)	614	1110
	Q = -.32			Q = -.03 n.s.		

Bijlage 5. LISREL-MODELLEN VOOR DE SCHAAL UIT BIJLAGE

Bron: Doctoraal scriptie H.P. SLOT 1979.

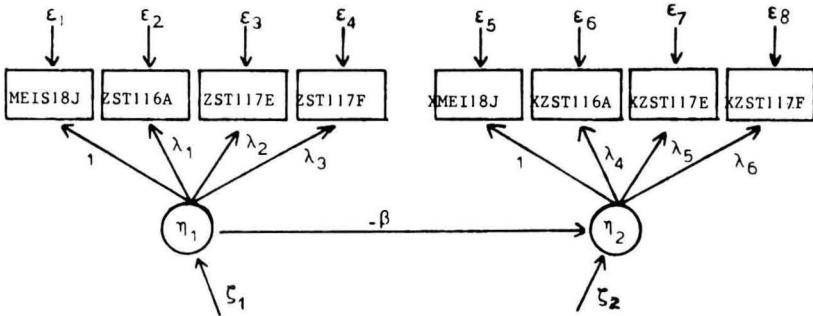

Fig. 1. Het „ongekorreleerde” model voor 4 items.

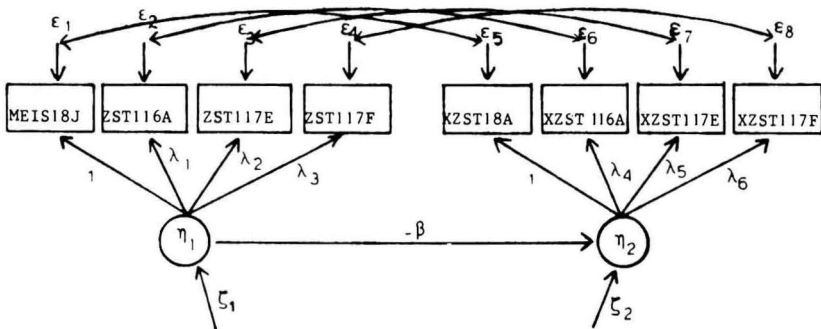

Fig. 2. Het „gekorreleerde” model voor 4 items.

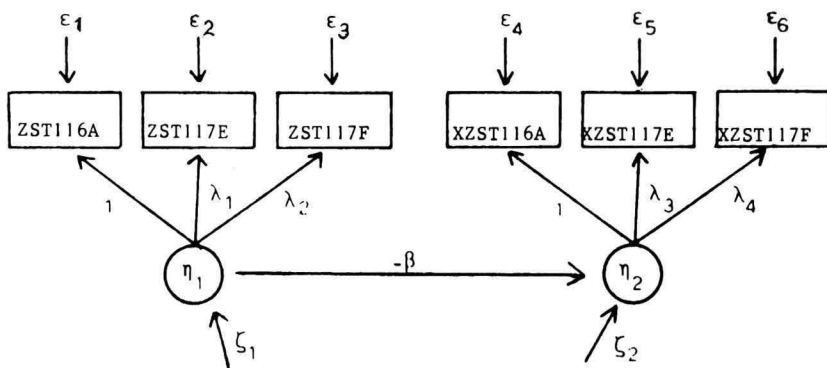

Fig. 3. Het „ongekorreleerde” model voor 3 items.

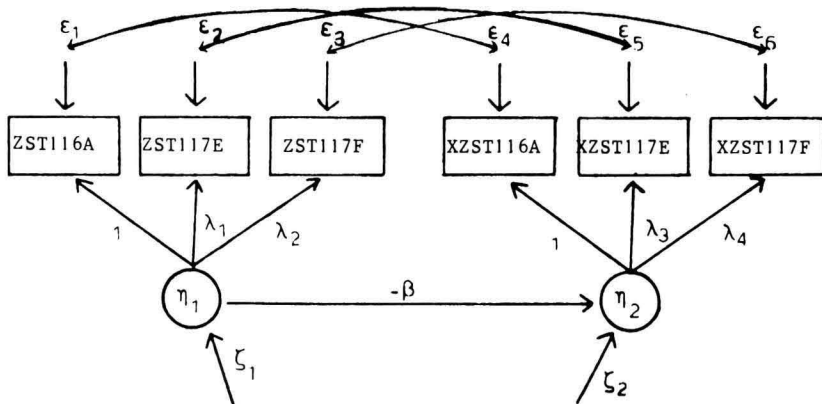

Fig. 4. Het „gekorreleerde” model voor 3 items.

a. „Verhouding ouders-kinderen”, N = 498. +

	<i>model 1.</i>	<i>model 2.</i>	<i>model 1.</i>	<i>model 2.</i>
λ_1	3.345 (.508)	3.590 (.602)	1.296 (.197)	1.390 (.233)
λ_2	2.798 (.405)	3.276 (.520)	1.488 (.215)	1.743 (.276)
λ_3	3.495 (.502)	4.052 (.638)	1.534 (.220)	1.779 (.280)
λ_4	3.103 (.422)	3.361 (.501)	1.301 (.177)	1.409 (.210)
λ_5	2.039 (.292)	2.328 (.359)	1.131 (.162)	1.291 (.199)
λ_6	2.426 (.347)	2.658 (.414)	1.136 (.163)	1.245 (.194)
β	-.836 (.150)	-.783 (.143)	-.792 (.143)	-.742 (.136)
ψ_{11}	.062 (.016)	.049 (.014)	.171 (.043)	.136 (.038)
ψ_{22}	.046 (.012)	.043 (.012)	.113 (.030)	.107 (.029)
θ_{11}	.300 (.021)	.311 (.021)	.829 (.058)	.860 (.059)
θ_{22}	1.720 (.133)	1.781 (.136)	.712 (.055)	.738 (.056)
θ_{33}	.794 (.069)	.751 (.074)	.620 (.054)	.586 (.057)
θ_{44}	1.121 (.102)	1.069 (.108)	.597 (.054)	.569 (.057)
θ_{55}	.315 (.023)	.325 (.023)	.780 (.057)	.804 (.058)
θ_{66}	1.441 (.128)	1.463 (.134)	.627 (.056)	.637 (.058)
θ_{77}	.941 (.074)	.913 (.077)	.718 (.056)	.696 (.059)
θ_{88}	1.318 (.103)	1.324 (.108)	.716 (.056)	.719 (.058)
θ_{15}	- -	.085 (.016)	- -	.223 (.042)
θ_{26}	- -	.214 (.090)	- -	.091 (.038)
θ_{37}	- -	-.002 (.049)	- -	-.001 (.037)
θ_{48}	- -	.091 (.070)	- -	.049 (.038)
<i>df</i>	19	15	19	15
χ^2	67.8203	28.6404	67.8203	28.6404
<i>p</i>	.0000	.0179	.0000	.0179

+ Gebaseerd op een aselechte steekproef uit het totale materiaal. Model 2 is telkens het model met de gecorrleerde rest-termin („error-terms”) tussen dezelfde items. Links in de tabel treft men de resultaten van de co-variantie analyse aan; rechts diende de correlatie-matrix als invoer.

b. „Verhouding ouders-kinderen”, N = 513. +

	<i>model 1.</i>	<i>model 2.</i>	<i>model 1.</i>	<i>model 2.</i>
λ_1	2.529 (.309)	2.759 (.394)	1.067 (.130)	1.164 (.166)
λ_2	1.463 (.214)	1.522 (.244)	.785 (.115)	.817 (.131)
λ_3	1.735 (.253)	1.874 (.294)	.788 (.115)	.851 (.133)
λ_4	2.617 (.319)	2.815 (.403)	1.066 (.130)	1.147 (.164)
λ_5	1.505 (.218)	1.570 (.248)	.797 (.115)	.831 (.131)
λ_6	1.733 (.255)	1.859 (.294)	.779 (.114)	.835 (.132)
β	-.838 (.177)	-.735 (.107)	-.865 (.121)	-.759 (.110)
ψ_{11}	.124 (.023)	.112 (.023)	.301 (.056)	.273 (.057)
ψ_{22}	.029 (.012)	.045 (.013)	.076 (.032)	.118 (.033)
θ_{11}	.287 (.023)	.298 (.024)	.699 (.055)	.725 (.059)
θ_{22}	1.513 (.126)	1.451 (.145)	.657 (.055)	.630 (.063)
θ_{33}	1.159 (.081)	1.165 (.084)	.814 (.057)	.818 (.059)
θ_{44}	1.616 (.113)	1.599 (.117)	.813 (.057)	.804 (.059)
θ_{55}	.269 (.021)	.277 (.023)	.698 (.055)	.721 (.059)
θ_{66}	1.524 (.127)	1.479 (.145)	.657 (.055)	.637 (.063)
θ_{77}	1.110 (.078)	1.113 (.081)	.808 (.057)	.810 (.059)
θ_{88}	1.557 (.109)	1.546 (.113)	.817 (.057)	.811 (.059)
θ_{15}	- -	.059 (.016)	- -	.149 (.041)
θ_{26}	- -	.115 (.097)	- -	.050 (.042)
θ_{37}	- -	-.215 (.058)	- -	-.154 (.041)
θ_{48}	- -	.235 (.080)	- -	.121 (.041)
<i>df</i>	19	15	19	15
χ^2	76.8055	34.1167	76.8055	34.1167
<i>p</i>	.0000	.0033	.0000	.0033

+ Respondenten overgehouden nadat de steekproef van 498 (zie vorige tabel) werd verwijderd.

a. *Gestandaardiseerde oplossing.* λ_{ij}

var.	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
meis18j	.249	0.000	.222	0.000	.414	0.000	.369	0.000
zst116a	.833	0.000	.797	0.000	.536	0.000	.513	0.000
zst117e	.697	0.000	.728	0.000	.616	0.000	.643	0.000
zst117f	.871	0.000	.900	0.000	.635	0.000	.657	0.000
xmeis18j	0.000	.298	0.000	.271	0.000	.469	0.000	.427
xzst116a	0.000	.925	0.000	.912	0.000	.611	0.000	.601
xzst117e	0.000	.608	0.000	.631	0.000	.531	0.000	.551
xzst117f	0.000	.724	0.000	.721	0.000	.533	0.000	.531

 β

	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
eq. 2	-.698	1.000	-.642	1.000	-.698	1.000	-.642	1.000

 ψ

	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2
1	1.000	.513	1.000	.588	1.000	.513	1.000	.588

C (gestandaardiseerd)

	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
η_2	.698	1.000	.642	1.000	.698	1.000	.642	1.000

6. b. *Gestandaardiseerde oplossing.* λ_{ij}

var.	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
meis18j	.352	0.000	.335	0.000	.549	0.000	.523	0.000
zst116a	.889	0.000	.923	0.000	.586	0.000	.608	0.000
zst117a	.515	0.000	.509	0.000	.431	0.000	.427	0.000
zst117f	.610	0.000	.627	0.000	.433	0.000	.445	0.000
xmeis18j	0.000	.341	0.000	.326	0.000	.549	0.000	5.25
xzst116a	0.000	.892	0.000	.917	0.000	.586	0.000	.602
xzst117e	0.000	.513	0.000	.511	0.000	.438	0.000	.436
xzst117f	0.000	.591	0.000	.605	0.000	.428	0.000	.438

		β							
		η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
eq. 2		-.865	1.000	-.756	1.000	-.865	1.000	-.756	1.000
		ψ							
		eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2
1		1.000	.252	1.000	.428	1.000	.252	1.000	.428
C (gestandaardiseerd)									
		η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
η_2		.865	1.000	.756	1.000	.865	1.000	.756	1.000

„Verhouding ouders-kinderen”, de gestandaardiseerde oplossing.

		λ_{ij}							
var.		η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
zst116a		.504	0.000	.479	0.000	.550	0.000	.514	0.000
zst117e		.653	0.000	.674	0.000	.504	0.000	.507	0.000
zst117f		.675	0.000	.672	0.000	.479	0.000	.515	0.000
xzst116a		0.000	.591	0.000	.575	0.000	.503	0.000	.450
xzst117e		0.000	.551	0.000	.579	0.000	.538	0.000	.566
xzst117f		0.000	.553	0.000	.539	0.000	.476	0.000	.502

		β							
		η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
eq. 1		1.000	0.000	1.000	0.000	1.000	0.000	1.000	0.000
eq. 2		-.619	1.000	-.568	1.000	-.805	1.000	-.629	1.000
		ψ							
		eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2	eq. 1	eq. 2
1		1.000	.617	1.000	.677	1.000	.352	1.000	.604
C (gestandaardiseerd)									
		η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2	η_1	η_2
η_1		1.000		1.000		1.000		1.000	
η_2		.619	1.000	.568	1.000	.805	1.000	.629	1.000

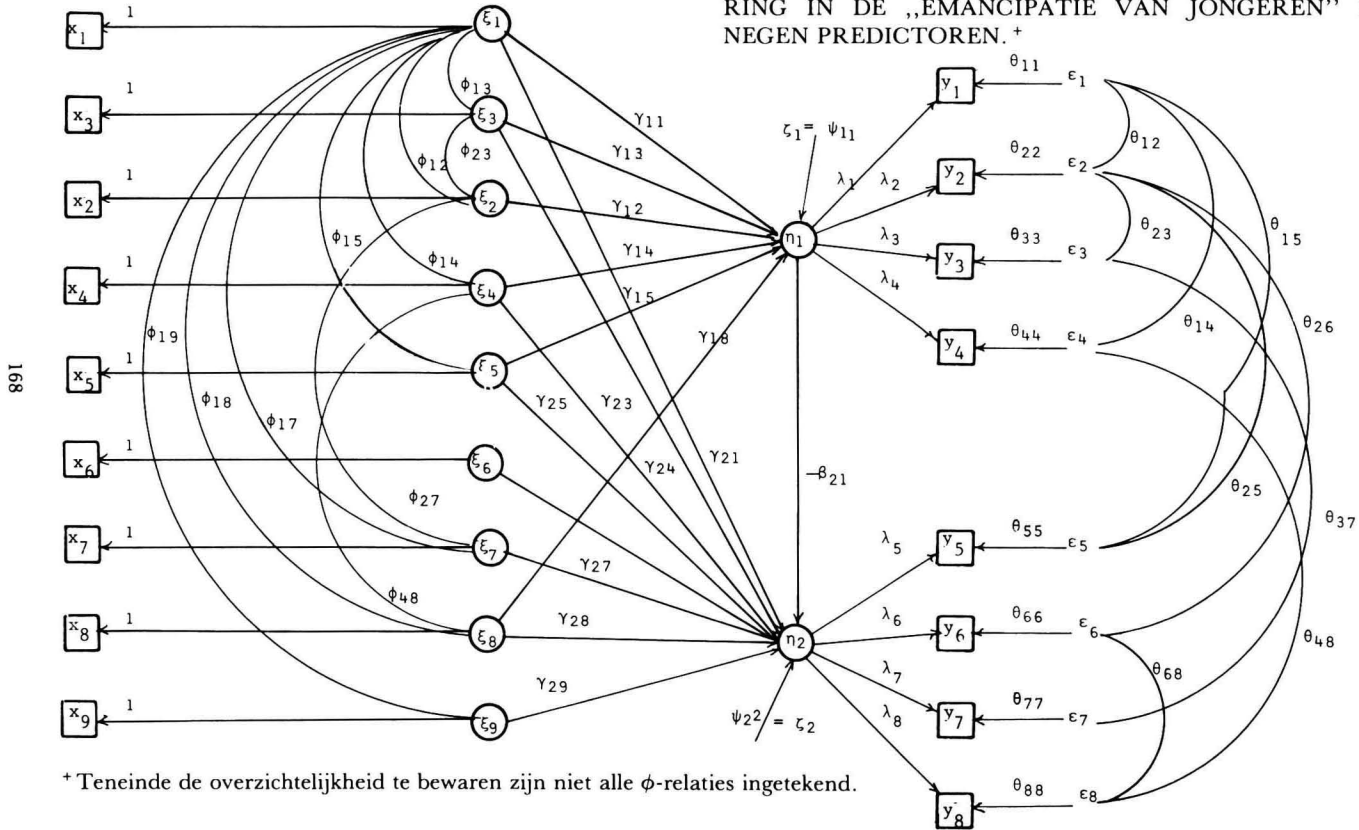
Bijlage 6. EVALUATIE VAN PANEL-EFFECTEN IN TERMEN VAN GEMIDDELDEN M.B.T. DE DRIE GEËXTRAHEERDE DIMENSIES UIT BIJLAGE 2a ALSMEDE ENKELE AFZONDERLIJKE SCHALEN.

Bron: „Panel” van 1076 personen.

Naam schaal	Richting score	Gemiddelde +			
		1975	1977	T-waarde	P-waarde
TOLPAT („Tolerantie”): laag-hoog		.0144	.0098	- 3.20	.001
POLECPAT (politieke dimensie): „links”-„rechts”		-.0055	.0098	- 3.40	.001
GODPAT („godsdienst”): areligieus-religieus		.0015	.0400	- 1.05	.296
ROLAANVAARDING: traditioneel-critisch		.0145	-.0155	3.91	.001
EMANCIPATIE: tegen-voor		.0066	.0088	- .60	.551
SEXUALITEIT: wel-niet tolerant		-.0067	.0011	- 1.27	.205
EMANCIPATIE JONGEREN: voor emancipatie-tegen		-.0037	-.0202	3.07	.002
HUWELIJK: hoog gewaardeerd-laag		.0270	.2141	- 3.74	.001
PRESTATIE: hoog gewaardeerd-laag		.0059	.0195	- 2.30	.022
GEZAGSAANVAARDING: voor gezag-tegen		.0315	.0338	- .04	.966
OVERSPEL: verwerpend-tolererend		.0521	.1829	- .188	.060
DRUGS: aanvaardend-verwerpend		-.0049	-.0103	.58	.562
VERTROUWEN BESTUUR: weinig-veel		.0036	.0159	- 1.86	.063
SECULARISATIE: voor-tegen		-.0029	.0071	- 1.40	.163
RELIGIEUS GELOOF: zwak-intensief		-.0017	.0001	- .22	.824
DEFENSIEBEREIDHEID: voor defensie-tegen		.0062	-.0241	4.31	.001
INSPRAAK: voor-tegen		-.0480	-.0379	- .19	.852
NATIONALISATIE: voor-tegen		.0023	.0270	- .43	.668

+ Knol heeft zijn schalen „genormeerd” door het gemiddelde in zijn oorspronkelijke steekproef (N = 1373) gelijk aan nul te stellen. Onze gemiddelden vertonen enige afwijking van de 0-waarde daar we met een onderdeel van de steekproef (N = 1.076) te maken hebben.

Bijlage 7. LISREL-MODEL VOOR DE EVALUATIE VAN DE VERANDE-
RING IN DE „EMANCIPATIE VAN JONGEREN” M.B.V.
NEGEN PREDICTOREN. +

SPECIFICATIE VAN HET MODEL*

- x_1 = Geboortejaar (scores: /19/00 - /19/60)
 x_2 = Opleiding (score: 11 = lagere school, onvoltooid, tot 84 = universiteit of hoge school, voltooid)
 x_3 = Kerkelijkheid (1 = geen lid van een kerk; 2 = wel kerklid)
 x_4 = Inkomen (0 = laagste categorie... 9 = hoogste categorie).
 x_5 = Gemeentegrootte (1 = 500,000 of meer inwoners... 7 = 5.000 of minder inwoners).
 x_6 = Index positie-verandering (1 = geen verandering... 7 = maximale positie-uitbreiding: gehuwd en/of ouder geworden, broodwinner geworden, kerklid geworden, lid vakbond geworden).
 x_7 = Index „verburgerlijking” (21 = maximale waarde: huis gekocht of voornemens te kopen, auto gekocht of voornemens te kopen, kind gekregen. 7 = laagste score: geen verandering in de bovengenoemde opzichten).
 x_8 = Verandering van kerkelijke rol (1 = toetreden tot een kerk; 2 = gelijk gebleven; 3 = uitgetreden uit een kerk in de loop der laatste 2 jaar).
 x_9 = Verschil score op de „rolaanvaarding-schaal” (de scores lopen van de meer traditionele naar de meer kritisch geworden rolopvatting).

- y_1 = ZST116A (zie Bijlage 1)
 y_2 = ZST117E (idem)
 y_3 = ZST117F (idem)
 y_4 = ZST159MM (idem)
 y_5 = XZST116A (idem)
 y_6 = XZST117E (idem)
 y_7 = XZST117F (idem)
 y_8 = XZST59MM (idem)

Het model is getoets m.b.v. een aselekt steekproef uit ons totale materiaal bevattende 300 respondenten ($N = 300$). Bij 84 vrijheidsgraden bedroeg de χ^2 de waarde van 101,37 met de corresponderende waarde van $P = .10$. Een alternatief model zonder de samengestelde predictoren (x_7 t/m x_9) paste nog beter: wij verkregen bij 47 vrijheidsgraden een (aannemelijkheids) χ^2 van 54,32, corresponderende aan de P-waarde van .22.

Parameter:	Lisrel oplossing:	T-waarden:	Gestand. waarden:
λ_1	1.000	0	.466
λ_2	.610	3.330	.284
λ_3	.911	3.827	.424
λ_4	-1.346	-4.540	-.627
λ_5	1.000	0	.445
λ_6	1.141	4.583	.508
λ_7	1.096	5.067	.488

* Wij zijn dhr. F.W. Wasseur, econ. drs., dank verschuldigd voor de berekening (uiteraard m.b.v. de computer van de R.U. te Groningen) van de parameters die op de hierna volgende bladzijden vermeld staan.

<i>Parameter:</i>	<i>Lisrel oplossing:</i>	<i>T-waarden:</i>	<i>Gestand. waarden:</i>
λ_8	- 1.293	- 4.804	- .575
β_{11}	1.000	0	1.000
β_{12}	0	0	0
β_{21}	- .464	- 2.920	- .485
β_{22}	1.000	0	1.000
γ_{11}	- .172	- 3.932	- .369
γ_{12}	- .106	- .2609	- .227
γ_{13}	.055	1.558	.118
γ_{14}	.021	.631	.046
γ_{15}	- .037	- 1.013	- .079
γ_{16}	0	0	0
γ_{17}	0	0	0
γ_{18}	.042	1.204	.090
γ_{19}	0	0	0
γ_{21}	- .072	- 1.683	- .161
γ_{22}	0	0	0
γ_{23}	.048	1.512	.107
γ_{24}	.050	1.620	.111
γ_{25}	- .084	- .2486	- .190
γ_{26}	.010	.321	.022
γ_{27}	.001	.040	.003
γ_{28}	.029	.861	.065
γ_{29}	.045	1.503	.100
ϕ_{12}	.284	5.637	.284
ϕ_{13}	- .025	- .486	- .025
ϕ_{14}	.074	1.291	.074
ϕ_{15}	- .129	- 2.362	- .129
ϕ_{16}	.059	1.153	.059
ϕ_{17}	- .400	- 8.904	- .400
ϕ_{18}	.089	1.600	.089
ϕ_{19}	- .079	- 1.399	- .079
ϕ_{23}	.050	.955	.050
ϕ_{24}	- .143	- 2.562	- .143
ϕ_{25}	.355	7.526	.355
ϕ_{26}	.075	1.448	.075
ϕ_{27}	- .261	- 5.047	- .261
ϕ_{28}	.034	.599	.034
ϕ_{29}	.108	1.910	.108
ϕ_{34}	.104	1.837	.104
ϕ_{35}	0	0	0
ϕ_{36}	- .026	- .461	- .026
ϕ_{38}	- .291	- 5.749	- .291
ϕ_{45}	- .051	- .888	- .051
ϕ_{47}	- .084	- 1.479	- .084
ϕ_{48}	- .120	- 2.283	- .120
ϕ_{49}	- .054	- .950	- .054

<i>Parameter:</i>	<i>Lisrel oplossing:</i>	<i>T-waarden:</i>	<i>Gestand. waarden:</i>
ϕ_{57}	-.172	- 3.159	-.172
ϕ_{58}	-.048	-.942	-.048
ϕ_{59}	.096	1.703	.096
ϕ_{68}	.370	8.024	.370
ϕ_{69}	.092	1.785	.092
ϕ_{78}	-.051	- 1.017	-.051
ϕ_{79}	.174	3.184	.174
ψ_1	.161	2.488	.741
ψ_2	.114	3.056	.573
ϵ_{11}	.781	8.651	-
ϵ_{12}	.206	3.528	-
ϵ_{14}	.143	2.107	-
ϵ_{15}	.198	3.636	-
ϵ_{22}	.912	11.476	-
ϵ_{23}	.194	3.581	-
ϵ_{25}	.136	2.631	-
ϵ_{26}	.141	2.806	-
ϕ_{33}	.819	10.547	-
ϕ_{37}	.067	1.349	-
ϕ_{44}	.607	5.831	-
ϕ_{48}	.020	.356	-
ϕ_{55}	.807	10.717	-
ϕ_{66}	.747	8.989	-
ϕ_{68}	.197	3.264	-
ϕ_{77}	.764	10.255	-
ϕ_{88}	.671	7.782	-

